7

1975:37

SOU

Barn

RAPPORT FRÅN BARNMILJÖUTREDNINGEN

BARN OCH FÖRÄLDRARS ARBETE

av Ingemar Reimer

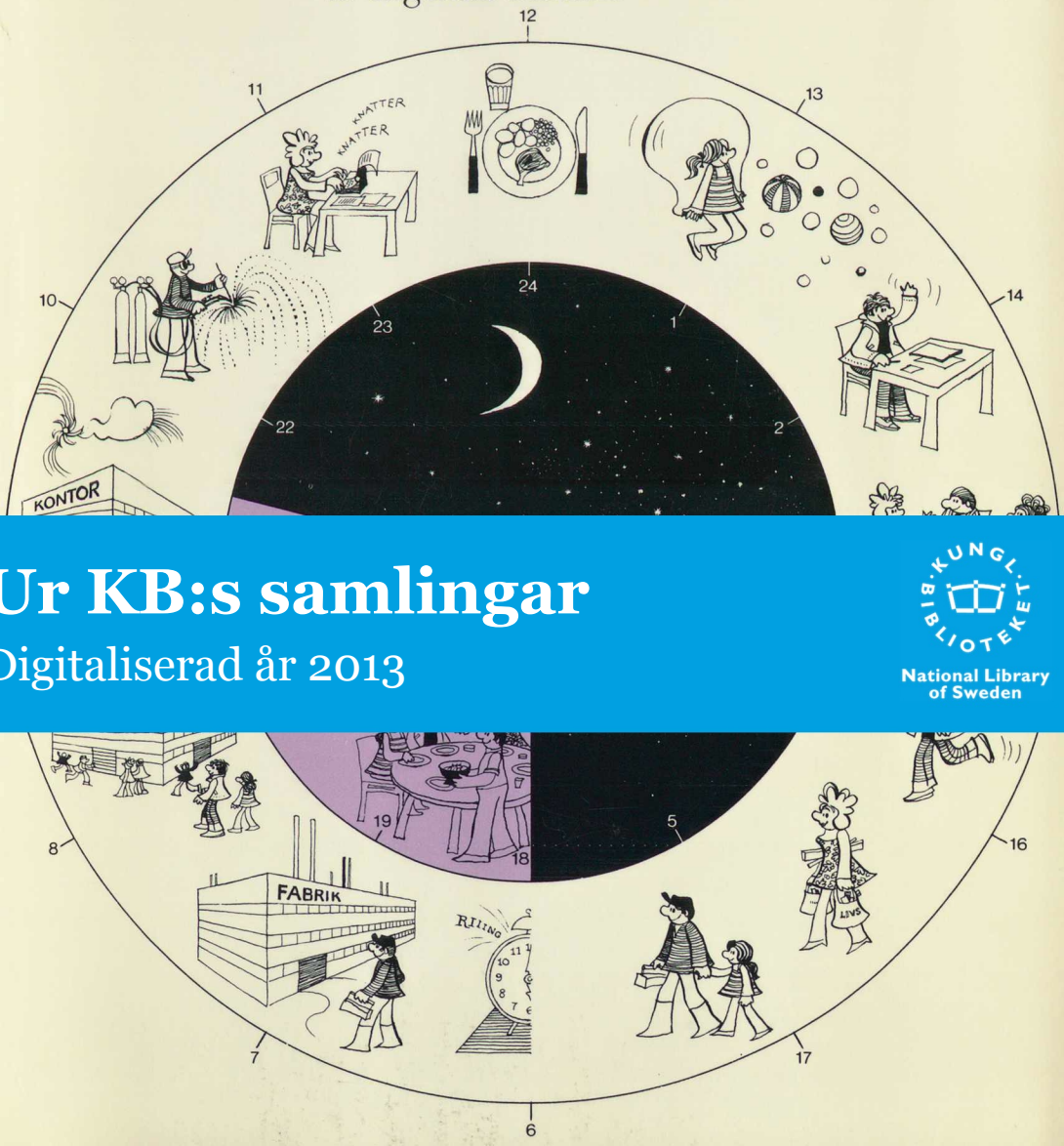

Ur KB:s samlingar
Digitaliserad år 2013
KUNGL. BIBLIOTEKET
National Library of Sweden

7

1975:37

SOU

Barn

RAPPORT FRÅN BARNMILJÖUTREDNINGEN

BARN OCH FÖRÄLDRARS ARBETE

av Ingemar Reimer

142/9

Statens offentliga utredningar
1975: 37
Socialdepartementet

Barn och föräldrars arbete

av Ingemar Reimer

Rapport nr 7 från Barnmiljöutredningen
Stockholm 1975

Omslag av Roland Klang
ISBN 91-38-02247-8

LiberTryck Stockholm 1975

Förord

Barnmiljöutredningen skall enligt sina direktiv utarbeta en systematisk redovisning av hur barnens levnadsvillkor har utvecklats. Utredningen skall söka ge en samlad bild av kunskapen om barns hälsa, utveckling och omvårdnad och deras materiella standard i övrigt, däribland inverkan av förändringar i arbetslivet och boendemiljön. Utredningens huvuduppgift är att göra en deskriptiv analys av barnens levnadsförhållanden och inträffade förändringar i dessa, i syfte att ge underlag för en åtgärdsinriktad diskussion om barnens förhållanden.

Föreliggande rapport är en av åtta, som Barnmiljöutredningen i sitt kartläggningsarbete låtit utföra.

Rapporterna är att betrakta som bakgrundsmaterial till utredningens betänkande Barnens livsmiljö, (SOU 1975: 30) och behandlar olika aspekter av barns levnadsvillkor. Varje enskild rapport är dock ett självständigt arbete och rapportförfattarna ansvarar därmed själva för innehållet. Detta innebär att åsikter och uppfattningar framförda i bakgrundsrapporterna inte till alla delar behöver överensstämma med utredningens uttalanden och slutsatser i huvudbetänkandet.

Utredningens bakgrundsmaterial har publicerats i följande rapporter:

1	Samhället och barns utveckling Författare: Rita Liljeström	SOU 1975: 31
2	Barns hälsa Författare: Owe Petersson	SOU 1975: 32
3	Barns uppfostran och utveckling Författare: Eva-Mari Köhler	SOU 1975: 33
4	Förskolan, skolan och fritiden Författare: Leif Holgersson	SOU 1975: 34
5	Barnfamiljernas ekonomi Författare: Institutet för Social Forskning	SOU 1975: 35
6	Barnen och den fysiska miljön Författare: Uno Dahlén, Elsa Rönnmark, Sven Thiberg	SOU 1975: 36

7 Barn och föräldrars arbete SOU 1975: 37
Författare: Ingemar Reimer

8 Barnkultur SOU 1975: 38
Författare: Suzanne Almqvist
Britt Isaksson

Till varje rapportförfattare har knutits en referensgrupp av speciellt sakkunniga på området. I denna har respektive författare diskuterat den närmare uppläggningen och utformningen av rapporten.

Under arbetet har samtliga författare samlats till regelbundet återkommande seminarier. Syftet har främst varit att samordna arbetet med de olika rapporterna och diskutera avgränsningsproblemen mellan ämnesområdena.

Utredningsmannen har lett författarseminarierna. Utredningens sekretariat har deltagit i de olika referensgruppernas arbete.

Publiceringen av bakgrundsrapporterna är enligt Barnmiljöutredningens uppfattning ett viktigt led i en diskussion om barns förhållanden, där beskrivningen görs utifrån olika kunskapsområden och uppfattningar. Ett brett underlag för debatt och beslut kan på så sätt skapas.

Barnmiljöutredningen framför sitt varma tack till alla som medverkat.

För Barnmiljöutredningen

Bror Rexed

/*Karin Lund*
Birgitta Wittorp

Innehåll

Förord 9

Sammanfattning 11

Kapitel 1 *Bakgrund och historik* 19
Disposition 19
Bakgrund 19
Arbetsrollen 21
Kort historisk bakgrund 22
Familjens utveckling 27
Familjepolitik 28
Arbetsmarknadspolitik 29
Båda föräldrarna arbetar 30
Sociala problem 31

Bilaga med några befolkningssiffror m. m. 31

Bilaga med några viktigare årtal i svensk historia kring barn och föräldrars arbete 32

Kapitel 2 *Arbetets inverkan på föräldrar och barn* 35
Yrkesroll och familjeroll 36
Arbetets inverkan 37
Flyttningar 38
"Den nye arbetaren" 39
"Förortsliv" 40
Familje- och yrkesliv 41
Arbetare och tjänstemän 43
Bristen på vetskap 47
Sammanfattande synpunkter 47

Kapitel 3 *Arbetets omfattning* 51
Arbetskraftsundersökningarna 51
Arbetande föräldrar i förort 55
Sammanfattande siffror 56
Minderårigas arbete 56
Sammanfattande synpunkter 57

Bilaga 1 Arbetskraftsundersökningar årsmedeltal 1973 59

Bilaga 2 Relativa arbetskraftsavtal för olika köns- och civilstånds-kategorier samt regioner 60

Bilaga 3 Gifta kvinnor som arbetar hemma 61

Kapitel 4 *Arbetets art* 63
Kvinnors arbetsmarknad 63
Geografisk rörlighet 65
Arbetsmiljön 68
Yrkesskador 69
Slutsatser om arbetsmiljön 71
Sammanfattande synpunkter 71

Kapitel 5 *Arbetstiden* 73
Historisk återblick 73
Bestämmelser om arbetstiden 74
Skyddslagstiftning i arbetslivet 75
Olika arbetstider 75
Nuvarande arbetstider 76
Kvinnors arbetstid 77
Låginkomstutredningen om arbetstider 79
LO om arbetstider 80
Arbetstider i förort 82
Sammanfattande synpunkter 84

Kapitel 6 *Restiden* 87
Låginkomstutredningen om restider 87
Resor och hushållens levnadsvillkor 88
Färdsättet 90
Restider i förort 91
Barns resor 91
Sammanfattande synpunkter 92

Kapitel 7 *Tiden hemma* 93
Hushållens levnadsvillkor 93
Hushållsarbete och dubbelarbete 95
Kvinnans hemarbete ökar mycket? 97
Hushållsarbete 97
Fritiden 99
Låginkomstutredningen om fritiden 99
Förhållanden i förort 101
Sammanfattande synpunkter 103

Kapitel 8 *Tid för barnen* 105
Dagens samhälle – en tid för barnen? 105
Fadersrollen 108

Den tredje generationen 110
Barns somrar 111
Barn med särskilda behov 112
Sammanfattande synpunkter 113

Kapitel 9 *Framtiden* 115
Arbetet och barnen 115
Tiderna i samhället 116
Den framtida arbetstiden 118
Ett barninriktat samhälle? 121
Den framtida arbetsrollen 123
Den framtida sysselsättningen 124
Sammanfattande synpunkter 125

Litteratur 129

Förord

Barn lever på föräldrars villkor. Därför är det också ett givet samband mellan barnens liv och föräldrarnas arbete. De vuxnas sätt att forma arbetslivet har avgörande betydelse för barnen. Sambandet är emellertid mycket litet uppmärksammat. Tvärtom, finns det idag en motsättning mellan att ha ansvar för barn och att arbeta. Kanske är det egentligen inte så märkligt att det är så. Barn har och har alltid haft mycket litet att säga till om. Barnfamiljernas synpunkter har inte beaktats i arbetslivet i någon högre grad, om man gjort det alls. En viss ljusning kan emellertid nu skönjas i och med att LO, TCO och SACO till slut har gjort familjepolitiska program. Men hittills har mycket få familjepolitiska frågor tagits upp vid t. ex. avtalsförhandlingar. Här, liksom på många andra områden, domineras skaran av beslutsfattare av människor som lämnat barnproblemen bakom sig och har andra intressen att bevaka.

Under några vårmånader 1974 har följande bakgrundsrapport till barnmiljöutredningen kommit till. Ämnet har varit mycket stort och det har väl främst kommit att bli en rapsodisk genomgång av visst tillgängligt material inom ämnesområdet. Det är ändå min förhoppning att rapporten kanske skall kunna vara en del av början till ett kraftigt ökat engagemang när det gäller att forma dagens arbetsliv så att det passar barnen och barnens föräldrar.

Ingemar Reimer

Sammanfattning

Barns liv och föräldrars arbete har ett givet samband med varandra. Rapporten försöker därför belysa arbetsförhållandena för föräldrar samt hur barnen och barnens liv påverkas av föräldrarnas arbete.

Efter en inledning med viss bakgrundsdiskussion om nuläge och en kortfattad historisk återblick delas rapporten upp i avsnitten

Arbetets inverkan på barnen och föräldrarna
Arbetets omfattning
Arbetets art
Arbetstiden
Restiden
Tiden hemma
Tid för barnen
Framtiden

Kap. 1 Bakgrund och historik

Sambandet mellan barnens levnadsförhållanden och föräldrarnas arbete har inte uppmärksammats i någon större utsträckning. Få studier finns att tillgå. Hur barnen påverkas av föräldrarnas arbete har glömts bort.

Samhället präglas av att man ser dess olika delar sektoriellt. Arbete – skola – förskola – familj – har kommit att bli världar för sig. Genom att se på samhället på detta sätt har barnen kommit i kläm.

Har inte människan kommit bort i de övergripande målen för samhällsutvecklingen – ökad ekonomisk tillväxt, hög och jämn sysselsättning, stabil prisnivå, balanserad utrikeshandel och tillfredsställande resursfördelning?

Utvecklingen har på senare tid emellertid gått mot ett ifrågasättande av den gängse samhällsbilden. Olof Palme och andra har börjat tala om det "mjukare samhället".

Läkaren Hans Lohman menar att "hur barnet bemöts i ett samhälle säger en del om hur man ser på det mänskliga, det levande över huvud taget. Den kvalitet som karaktäriserar de ungas introduktion i livet är symtomatisk för livskvalitetens villkor också i andra sammanhang".

Arbetet och den roll den vuxne får i arbetslivet inverkar på människans

övriga roller och liv. Arbetslivsforskaren Bertil Gardell har funnit att arbetssituationen och möjligheterna att påverka denna återspeglas i den allmänna attityden till arbetet och i deltagandet i övriga samhällsaktiviteter, och då kanske speciellt skolbildning och kulturliv.

Många arbetare och tjänstemän anser att arbetet endast tjänar en resursskapande funktion för behovstillfredsställelse utanför arbetet. Arbetet i sig är ointressant.

Kap. 2 Arbetets inverkan på föräldrar och barn

Arbetet påverkar vårt liv. Det inverkar också på familjen. Barnen står därför i relation till föräldrarnas arbete.

Några entydiga forskningsresultat som visar att mödrarnas förvärvsarbete skulle inverka menligt på barnen kan inte redovisas. Kvaliteten och inte kvantiteten i kontakterna mellan föräldrar och barn är avgörande. Faderns roll har i det sammanhanget hittills underskattats.

Vad som bör eftersträvas är en jämvikt mellan familjens liv, arbetet och samhället. Föräldrarnas arbete, barnens behov av föräldrarna och andra vuxna och familjens behov av olika kontakter med samhället utanför familjen bör harmoniera.

Arbetet – anställningsvillkor, arbetets natur och arbetsmiljön – påverkar de anställda. Föräldrar för med sig sina intryck från arbetet hem. Sociologen Rita Liljeström säger i "Uppväxtvillkor" att när fadern återvänder från arbetet, "bär han med sig hem något av det industriella systemets otrygghet". Detta påverkar hans sätt att umgås med barnen och påverkar barnens karaktärsutveckling.

Liljeström menar vidare att familjen har formats så att den passar arbetsmarknaden – en liten familj som "bygger på låg delaktighet och ringa engagemang i de samhällsmiljöer den lever i".

Den rörliga arbetsmarknaden inverkar också på barnens liv. Amerikansk forskning har behandlat vilken effekt flyttningar har på barn. Familjens status eller brist på status är avgörande för det nyinflyttade barnet. Barnets upplevelse av trygghet och social säkerhet är i hög grad en fråga om föräldrarnas egen upplevelse av trygghet.

Den geografiska rörligheten, befolkningskoncentrationen samt en hemlöshet i socialt och kulturellt avseende ökar familjens betydelse som fast punkt för individerna.

Man har i flera studier funnit skillnader mellan olika socialgrupper i sättet att uppfostra barnen. En forskare (Kohn) menar att det skapas en överensstämmelse mellan vad föräldrarna erfar och deras arbete kräver av dem och vad de försöker förbereda och rusta sina barn för. Ju högre socialklass desto starkare betonar föräldrarna vikten av vetgirighet, nyfikenhet hos sina barn. "Tjänstemännen har råd att koncentrera sig på känslor och motiv, arbetaren måste klara den hårda primära kampen för livets nödtorft". Vissa forskare menar att "den nya arbetaren" höjt sina

ambitioner för sina barns framtid. Skillnaden mellan dem och tjänstemannaföräldrarnas ambitioner har minskat.

Sammanfattningsvis kan sägas att man vet att föräldrarnas arbete i hög grad påverkar barnens liv. Man vet dock lite om kopplingen mellan föräldrarnas arbete och barnen, vad arbetstider och arbetsförhållanden betyder för barnens behovstillfredsställelse och livsvillkor. Den enda som på ett mer genomgripande sätt sökt analysera detta är Rita Liljeström, som emellertid på grund av bristen på material måste bygga många av sina resonemang på utländska undersökningar.

Olika forskare har pekat på att det finns ett samband mellan arbete och fritid. Arbetare med tunga och tröttande jobb deltar i mindre utsträckning än andra i fritidsaktiviteter. Dessa är i högre utsträckning än andra hänvisade till en passiv konsumtion av fritidsindustrins tjänster.

Det faktum att kvinnorna nu i allt större utsträckning arbetar utanför hemmet, betyder att ingen av föräldrarna finns hemma under långa perioder, vilket ställer stora krav på samhället i form av god barnomsorg.

Kap. 3 Arbetets omfattning

Enligt arbetskraftsundersökningen år 1973 tillhörde i genomsnitt under året nära 4 miljoner svenskar i åldrarna 16–74 år arbetskraften, vilket är ca 67 % av befolkningen i dessa åldrar. Av dessa var 2 348 000 män och 1 629 000 kvinnor. Sverige har i jämförelse med andra industriländer en mycket hög sysselsättningsgrad. Av de knappt 4 miljonerna i arbetskraften är ca 2–3 % arbetslösa och resten är förvärvsarbetande.

Eftersom dagens förhållanden är sådana att kvinnorna i hög grad dubbelarbetar, dvs. arbetar både ute på arbetsmarknaden och i hemmet, är kvinnosiffrorna intressantast. Statistiken är dessutom så uppbyggd att det endast går att ta fram siffror som belyser andelen kvinnor i arbete, som har barn i olika åldrar. Motsvarande statistiska uppgifter för män finns inte.

Sverige har en stor andel förvärvsarbetande kvinnor. Av statistiken framgår att kvinnor med barn under sju år stannar hemma i större utsträckning än kvinnor med barn i åldrarna 7–16 år. Den lägsta förvärvsaktiviteten, ca 31 % hade år 1973 mödrar med tre eller flera barn, där yngsta barnet var under tre år.

Den lokala arbetsmarknadens struktur är av stor betydelse för kvinnornas möjligheter till förvärvsarbete.

Om man jämför förhållandena på arbetsmarknaden åren 1964 och 1974 finner man att det år 1974 finns 250 000 fler kvinnor i förvärvsarbete än för tio år sedan. Motsvarande siffra för män är endast 10 000. Många kvinnor, hela 75 %, arbetar dock endast på deltid, dvs. mindre än 35 timmar per vecka.

De beskrivna förhållandena har för barnen haft både positiva och negativa effekter. Deras värld har vidgats. Hemmet och föräldrarna är inte längre på samma sätt som tidigare barnens enda fasta punkt. Förskolan och andra omsorgsformer har fört med sig nya miljöer för barnen. För

många barn har konsekvensen dock blivit alltför långa dagar i bortamiljöer. Förskolebarn är ibland borta 10–11 timmar. Enligt några undersökningar har det för vart femte barn i förskole- och skolåldrarna inneburit att de får klara sig själva när föräldrarna arbetar. De får nyckel till bostaden eller en påse med smörgåsar.

Kap. 4 Arbetets art

Den svenska arbetsmarknaden är i dag i påfallande hög grad uppdelad i en manlig och en kvinnlig arbetsmarknad. 3/4 av de förvärvsarbetande kvinnorna är sysselsatta i endast 25 yrken, framför allt i servicearbeten, i kameralt och kontorstekniskt arbete och i hälso- och sjukvårdsarbete.

Inom industrisektorn hade 80 % av kvinnorna år 1970 arbetsuppgifter som klassificerades som rutinmässiga mot endast ca 19 % av männen.

Kvinnorna återfinns dessutom i låglöneyrken. År 1965 utgjorde kvinnornas timlön ca 75 % av männens och år 1970 hade denna procentandel stigit till ca 80.

Dagens arbetsmarknad kräver en rörlig arbetskraft. Den vanligaste flyttningen är omflyttning inom församling, kommun eller region. Så har det varit ända sedan 1930-talet. Det är i åldrarna 20–29 år som folk flyttar mest och längst. Dessa åldrar är ju också de åldrar, då man har små barn. Det är vidare de mer välsituerade och mer välbetalda som flyttar. Undersökningar har visat att kvinnornas situation på arbetsmarknaden i alla fall på kort sikt försämras i samband med flyttningar. Inkomsterna tenderar att minska.

Arbetsförhållandena har ändrats inom de flesta sektorer efter andra världskriget. Ibland till det bättre men ofta motsatsen. Två negativa faktorer har främst tillkommit: tidspressen och monotonin. Olycksfall i arbetet och yrkesskador har ökat. Trötthet är en väsentlig olycksorsak. Undersökningar har påvisat samband mellan okvalificerat arbete och psykisk ohälsa, och att ett mekaniserat arbete minskar möjligheten till självbestämmande i arbetet. Hur man upplever sitt arbete påverkar givetvis också familjelivet och relationerna till barnen. Man har vidare funnit att en mängd olika stressfaktorer som direkt hör ihop med livsvillkoren ofta förekommer vid fall av barnmisshandel.

Dagens arbets- och miljöförhållanden ger knappast ökade förutsättningar för arbetstillfredsställelse och psykisk hälsa. Detta visar sig bl. a. i hög sjukfrånvaro, som nu ligger över 10 %, och hög personalomsättning.

Man borde i mycket högre grad än vad nu sker ta hänsyn till de undersökningar rörande arbetsmiljön som gjorts. Många upplever sin arbetssituation som otillfredsställande. Människorna måste flytta i allt högre utsträckning till platser där jobb finns, med de konsekvenser de får för arbetstagaren och dennes familj.

Kap. 5 Arbetstiden

Historiskt har arbetstiden gått mot en förkortning. Motivet för de senaste förkortningarna har varit ekonomiska. Familjepolitiska skäl har aldrig anförts som skäl för en förkortning av arbetstiden.

En mängd olika typer av arbetstidsförläggning finns – skiftarbete, tvåskift, treskift, förskjuten arbetstid, turlistetid, partnerarbete osv.

Deltidsarbete är mer förekommande bland kvinnor än bland män. Arbetskraftsundersökningen år 1973 visar att kvinnor arbetar deltid, 1–34 timmar per vecka, tre gånger så ofta som män. Medelarbetstiden för kvinnor som har barn är ca 29 timmar per vecka.

Låginkomstutredningens resultat om arbetstider visar klara samband mellan arbetstider och arbetsplatsförhållanden. Fysiskt och psykiskt krävande arbete och otillfredsställande arbetstider hänger ofta ihop. För 2 av 3 arbetstagare är bruttoarbetstiden mer än 9 timmar. Arbetstiderna ligger också ofta obekvämt i tid på dygnet. 30 % har morgonarbete, dvs. före kl. 07.00, minst en gång per vecka och drygt 25 % har arbete efter kl. 18.00 minst en gång i veckan. Kvinnorna måste ofta arbeta på kvällar, veckoslut och helgdagar. Hemarbetet har då inte räknats med. Sådana faktorer måste givetvis inverka på barnens möjligheter till kontakt med föräldrarna. Många har vidare otillfredsställande längd på semestern. 18 % har färre än 24 semesterdagar per år. Av dessa är 40 % kvinnor.

Skiftarbete skapar problem, dels på grund av den fysiologiska dygnsrytmen, dels på grund av att samhället i övrigt är inrättat för dagarbete. De sociala problemen i samband med skiftarbete tycks vara mest framträdande. Relationerna till den övriga familjen kan bli problematiska.

Kap. 6 Restiden

Restiden har kommit att höra ihop med arbetet, men räknas oftast inte in i arbetstiden. Närmare 75 % av samtliga förvärvsarbetande reser i någon form till och från arbetet. Låginkomstutredningen har i sin rapport om de faktiska arbetstiderna också undersökt restiderna. Ca 35 % av samtliga arbetstagare har otillfredsställande restid – mer än 30 minuter, drygt 10 % har restider till och från arbetet på 1 timme och mer. De långa restiderna är vanligast i storstadsregionerna.

Expertgruppen för regional utredningsverksamhet (ERU) har gjort tidsstudier bl. a. för resor till och från arbetet. Förhållandena i Lycksele, Örebro och Hässleholm har undersökts. En bilist kan vanligen förflytta sig på en och en halv timme mellan två tätorter för att arbeta, medan en icke bilburen, heltidsarbetande har begränsade möjligheter. Hela arbetsresan för en kollektivtrafikant är inte heller effektiv. Lång tid går ofta åt för att vänta på buss eller tåg. Bilistens situation är väsentligt bättre. Dennes restid är i allmänhet kortare än kollektivresenärens. Den hushållstyp som blir mest lidande av dåliga kommunikationer är

småbarnsfamiljen, där de vuxna arbetar och t. ex. pendlar utan bil in till centralorten.

I stockholmsområdet tog 1968 en bilresa till arbetet för hälften av de bilburna mindre än 26 minuter. Motsvarande tid för kollektivtrafikanten var 39 minuter, dvs. 50 % längre tid.

Bilismen har utvecklats till fördel för männen. I stockholmsregionen har drygt 80 % av männen men endast 40 % av kvinnorna körkort. Kvinnorna är oftast hänvisade till kollektiva färdsätt och ansvarar dessutom i högre grad för matinköp, att hämta och lämna barnet på daghem osv. Mannen har lagt beslag på bilen utan att därför ta över de familjefunktioner som bilen bäst behövs till.

De allt längre och tidsödande arbetsresorna minskar möjligheterna till gemensam samvaro med barnen. För många saknas både bil och rimliga kollektiva förbindelser. Barnen är dessutom med som länkar i arbetsresorna för att komma till lekskolan, skolan osv.

Kap. 7 Tiden hemma

Expertgruppen för regional utredningsverksamhet (ERU) har funnit att förvärvsarbetet omfattar ca 6 à 7 miljoner timmar per år i Sverige. Hemproduktionen (disk, tvätt, yrkesinriktade studier, barnpassning, åldringsvård, sjukvård m. m.) beräknas till 1 à 2 miljoner timmar. ERU pekar vidare på att ett hushåll som väljer att fostra ett barn binder tusentals timmar på vad som kan kallas administration av barnets uppväxt, dvs. ordna barnets tillsyn, lek, språkinlärning, socialisation, skolgång, läkarbesök osv.

ERU har konstruerat ett dygnsprogram för boende i Lycksele, Hässleholm och Örebro kommuner. Tyngdpunkten läggs på individens möjligheter att vid en given fysisk samhällsorganisation utföra olika sysslor. Aktiviteterna är mer eller mindre tvingade och har tilldelats viss tid. Efter arbete, hemsysslor och sömn återstår för en heltidsarbetande mindre än fem timmar. Man har vidare utgått ifrån att hela familjen skall vara i bostaden samtidigt under minst två vakna timmar, social samvaro, och att kvällsmålet intas gemensamt. Tiden för social samvaro ligger mellan 20.30–22.30. Det är en helt omöjlig tid för förskole- och skolbarn. Ju större orten är ju senare på kvällen sker återsamling i hemmet.

Låginkomstutredningen har studerat hushållsarbete och dubbelarbete. Man fann att av de omkring 3 miljoner människor som under 1967 i någon utsträckning deltog i hushållsarbete, arbetade 90 % i hemproduktion mer än en timme per dag. 9 tiondelar av dessa var kvinnor.

En amerikansk sociologisk undersökning har nyligen visat att trots alla moderna hjälpmedel i hemmet och lättlagad mat har kvinnans arbetsdag under de senaste 50 åren ökat från 42–48 timmar till 66–75 timmar. Maskiner och möbler kräver mer underhåll. Undersökningen visade också att om kvinnan övergick till förvärvsarbete ökade inte männens arbetsinsats i hemmet.

Låginkomstutredningen, som studerat fritiden har definierat tre huvudtyper – vardagsfritid, veckoslut och semesterferier. Vardagsfritiden går i allmänhet åt till vila, måltider, hygien, umgänge o. d. Veckosluten kan bli besvärliga att utnyttja för dem som inte har tillgång till t. ex. bil, båt stuga, villa etc. Detta gäller dessutom för semesterledigheten.

Arbetslivsforskare, som Bertil Gardell, har funnit att de personer som har ett innehållsrikt arbete också har den innehållsrikaste fritiden.

Kap. 8 Tid för barnen

I avsnittet tas upp dels ett samhällsperspektiv (Är dagens samhälle en tid för barnen?), dels ett familjeperspektiv (Har föräldrarna tid för barnen?).

Trots att barnen mellan 0–16 år utgör nästan 1/4 av Sveriges befolkning är de underskattade i samhället. Denna stora del av befolkningen har såväl formellt som reellt lite att säga till om. Ansvaret ligger hos föräldrarna och samhället. Barnen växer upp på de villkor som de vuxna ger dem.

Ellen Key skrev i början av seklet en bok "Barnets århundrade". Har det blivit det? Många ifrågasätter det. Barnen har inte fått plats i konsumtionssamhället. De tillhör inte de produktiva.

Den tid de vuxna förvärvsarbetande får över för barnen är alltför kort. Rita Liljeström har pekat på att de barnafödande åren tidsmässigt sammanfaller med de år som föräldrarna satsar på att finna sin plats i yrkeslivet.

En undersökning, gjord i Rosengård i Malmö visar att barnen i stor utsträckning är lämnade åt sig själva.

Barn behöver många och rikt varierande vuxenkontakter. Barn behöver också kontakter med den äldre generationen. Far- och morföräldrar har kommit utanför familjen.

Föräldrarna kan sägas ha fyra roller att spela samtidigt: föräldrarollen, yrkesrollen, medborgarrollen och fritidsrollen. Av dessa är det yrkesrollen och fritidsrollen som dominerar, medan föräldrarollen och medborgarrollen kommer i efterhand.

Barns och föräldrars sommarledighet måste också passa ihop bättre. Fler och bättre ersättningsmiljöer måste tillskapas.

Sammanfattningsvis bör tiden för barnen i vårt samhälle ökas dels genom kortare arbetstid och restider för föräldrarna, dels genom bättre arbetsförhållanden och bättre arbetsmiljöer för dem, dels i form av vidgade och bättre möjligheter för barnen att få ersättning för familjemiljön utanför hemmet, under för barnen rimlig tid, dels också generellt genom ett mer barninriktat samhälle på alla områden.

Kap. 9 Framtiden

Ekonomisk tillväxt och en ökad ekonomisk standard har varit en tvingande nödvändighet under 1900-talet. Vi har också i dag detta som

mål, men inte lika självklart som tidigare. Det får inte kosta hur mycket som helst. Begreppet livskvalité har börjat komma i stället.

På senare tid har ett allt starkare krav på 6-timmars arbetsdag vuxit fram. Flera offentliga utredningar är för närvarande sysselsatta med arbetstidsfrågor.

Vad skulle 6-timmars arbetsdag innebära för barnen? Den nödvändiga förutsättningen för ett gott samspel, en samfostran skulle skapas, nämligen tid. Målet att alla skall ha samma rätt till arbete, män som kvinnor, kunde uppnås. Detta skulle föra med sig vinster för barnen. Vuxna män skulle få större möjlighet att komma in i barnens liv.

Barnen skulle inte som nu behöva vara i förskolan alldeles för lång tid. Pressen på fritidsinstanser för barnen i förskolan och skolan skulle minska, genom att föräldrarna själva skulle kunna ta hand om sina barn.

Men arbetstidsförkortningar är inte nog för att skapa bättre levnadsförhållanden för barn i Sverige. Det har också att göra med kunskap, attityder och opinioner kring barn.

Man måste skapa ett barnvänligare arbetsliv över huvud taget. Eva Moberg har i tidningen Vi i ett antal artiklar krävt en politik, som konsekvent sätter barnens bästa i första rummet. Två sega och starka intressen står emot detta: föräldrarnas intresse av att behandla sina barn som de vill utan insyn och inblandning och arbetslivets hårda krav på effektivitet och slaveri under klockan.

Man kan förutse en förändrad arbetsroll, som innebär att förvärvsarbetande människorna kommer att ställa ökade krav på inflytande, intressantare arbeten, bättre arbetsmiljö osv. Man kommer dessutom att – utöver lön och materiella förmåner – högt värdera de möjligheter som arbetet ger att ägna tid åt barn, familj och fritid.

Den parlamentariska utredningen om den framtida sysselsättningen har i sina direktiv fått i uppgift "att ge en översiktlig bedömning av behovet av åtgärder för att förändra arbetslivet efter människornas krav".

Både barnen och föräldrarna kommer sannolikt att ha det bättre år 2000. Arbetslivets villkor har förbättrats. Arbetstiden förkortats. Barn kommer att betyda mer och inte underskattas som i dagens samhälle. De får inte bara stå på tillväxt. Förbättringen av barnens levnadsvillkor sker inte minst genom att arbetsvillkoren för föräldrarna reformeras. Föräldrarna och andra får tid och möjlighet att ägna sig åt barnen.

1 Bakgrund och historik

Barns liv och föräldrars arbete har som nämns i förordet ett givet samband med varandra. Det är lätt att förbise detta. Vi vuxna inrättar arbetslivet (och livet i övrigt) så att det inte passar barnen. I många avseenden passar ej heller dagens arbetsliv de vuxna. Detta återverkar också på barnen.

Huvudavsikten med den här bakgrundsrapporten till barnmiljöutredningen är att försöka ta reda på hur föräldrarnas arbetsförhållanden ser ut samt hur barnen och barnens levnad påverkas av föräldrarnas arbete. En kort tidsram står till förfogande. Detta innebär att arbetet huvudsakligen inriktats på att, med utgångspunkt från tillgängligt material, begränsat försöka beskriva hur förhållandena ser ut idag.

Disposition

Rapporten har disponerats enligt följande huvuddrag. Efter *inledningen* med viss bakgrundsdiskussion om nuläge och en kortfattad historisk återblick delas den upp i avsnitten:

Arbetets inverkan på barnen och föräldrarna
Arbetets omfattning
Arbetets art
Arbetstiden
Restiden
Tiden hemma
Tid för barnen

I slutet av varje avsnitt ges sammanfattande synpunkter på det område som behandlats. Det torde gå att läsa enbart dessa sammanfattningar för att få en ytlig uppfattning om rapportens huvudinnehåll. Sist följer en sammanfattande *avslutning* med ett försök att ange möjliga förbättringar och att skissera en *framtidsbild.*

Bakgrund

Det är ett faktum att sambandet mellan barns levnadsförhållanden och föräldrars arbete inte har uppmärksammats i den utsträckning man har

kunnat vänta sig. Överraskande få studier finns att tillgå. Svenska studier finns nästan inte alls såvitt jag kunnat finna. De som är gjorda har nästan uteslutande sett förhållandet ur föräldrarnas och arbetets synvinkel. Hur barnen påverkas av föräldrarnas arbete har man glömt bort att ta reda på eller saken har kommit i skymundan. Kanske hänger det samman med vår svaghet att tänka i sektorer och inte se sambanden i vad vi gör. Gunnar Myrdal har talat om att vi måste se fakta och samband mellan olika fakta. Vi ser arbetet för sig och barnen för sig. Likaså är det i praktiken så när man ser på skolan, på förskolan med alla dess former och på familjen. Dessa delar av en människas liv – arbete – skola – förskola – familj – har kommit att bli världar för sig. Det är ändå knappast möjligt att i dagens samhälle göra några förändringar inom någon samhällssektor utan att det får återverkningar på flera andra sektorer. Därför är ett envetet sektorstänkande en stor fara. Det har enligt min mening ryckts i sektorstrådar som har inneburit att bl. a. barnen kommit i kläm. De äldre människorna (pensionärerna) får också sitta emellan. *Vårt sätt att utforma arbetslivet bär här en stor skuld.*

Innan jag går in på en kortfattad historiebeskrivning av arbete och barn m. m. skall jag göra ett försök att teckna en snabbild av samhället och arbetslivet. Försöket kan betecknas som en bakgrundsbeskrivning och en utgångspunkt för rapporten.

Vår materiella standard idag är hög. De flesta människor i Sverige lever gott materiellt sett. Det gäller också barnen. Vi har en välfärdsstat i många avseenden. Grunderna till detta förhållande har främst lagts genom industriellt och politiskt arbete. Men satsningen på ett effektivt producerande industrisamhälle och stor konsumtion har naturligt nog fört med sig nackdelar. Man har på senare tid börjat ifrågasätta den gängse samhällsbilden. Statsminister Olof Palme talar om att vi upplever industrisamhällets baksmälla och andra talar om tillnyktring från statustänkande, prestationsjakt, konsumtionssamhället m. m. Välfärdsstaten började bli ifrågasatt vad beträffar bristerna under 60-talet. 1966 kom "Den ofärdiga välfärden" av Gunnar och Maj-Britt Inghe. I början av 1970-talet kom låginkomstutredningens resultat. Man började inse att vi kanske var för ensidigt inriktade på att öka bruttonationalprodukten oavsett att priset var mänsklig förslitning och utslagning. Man hade insett att maskinerna var dyra men inte att människorna också var dyra. Fördelningen av de ökande produktionsvinsterna var heller inte socialt rättvis. Palme säger i en TV-intervju i mars 1974 om framtidsfrågor att det är nödvändigt att fördjupa framförallt den ekonomiska demokratin, arbetslivet måste genomgå en social förnyelse och humanisering, den sociala utjämningen skall fortsätta och vårt välfärdsbegrepp måste utvidgas till att omfatta andra värden än enbart ekonomisk tillväxt. Palme pekar också på "att göra vårt tekniskt utvecklade och rationella samhälle mjukare, att ge vård, utbildning, bättre omsorg om gamla och barn, att ge kulturen större möjligheter, betyder också att skapa fler arbetstillfällen".

Det finns således gehör i tiden för ett mjukare samhälle. De som har att tjäna mycket på ett sådant samhälle är barnen. Vad för dagens på

många sätt hårda samhälle med sig för dem? Vad kan "det mjuka samhället" föra med sig? Läkaren Hans Lohman framhåller i sin viktiga, men kanske alltför pessimistiska bok "Psykisk hälsa och mänsklig miljö" följande: " Hur barnet bemöts i ett samhälle säger en del om hur man där ser på det mänskliga, det levande överhuvudtaget. Den kvalitet som karaktäriserar de ungas introduktion i livet är symtomatisk för livskvalitetens villkor också i andra sammanhang." Lohman ifrågasätter om det finns någon barnvänlig atmosfär i samhället. Finns det? Bror Rexed frågar i ett tal "Är det så att vi genom vår civilisation deformerar våra barn?" Gör vi det?

Hur har föräldrarna det? Hur ser deras arbetssituation ut?

Som övergripande mål för samhället har man med bred uppslutning i riksdagen satt upp ökad ekonomisk tillväxt, hög och jämn sysselsättning, stabil prisnivå, balanserad utrikeshandel och tillfredsställande resursfördelning. 1970 års långtidsutredning om Svensk ekonomi 1971–1975 hade dessa mål som grundförutsättning. I remissyttrande pekade bl. a. LO på det faktum att det räcker inte längre att mäta välfärdsmålen i ekonomiska termer.

Har inte människan kommit bort i de övergripande målen?

Honnörsord i industrisamhället har varit och är produktion, expansion, konkurrens, mekanisering, konsumtion, prestation, rationalisering, effektivitet, kontroll, teknologi, produktivitet. Sätter man in ord som barn, familj, gammal bland dessa upptäcker man hur hård kontrasten blir. Det mjukare samhället behövs!

Arbetsrollen

Arbetspsykologen *Bertil Gardell* har i en uppsats nyligen behandlat arbetsrollen och övriga livsroller. Som en bakgrund tar jag kortfattat upp några av Gardells synpunkter på arbetets funktion i ett högt utvecklat industriland. Arbetet ger uppenbarligen olika människor olika tidsmässiga och ekonomiska resurser för konsumtion och för utnyttjande av den fria tiden på ett meningsfullt och självutvecklande sätt. Arbetarnas situation har kännetecknats av låg lön, tungt, farligt och tråkigt arbete och ringa eller inget inflytande över arbetets uppläggning och villkor. Situationen förändras dock gradvis med välfärdssamhällets framväxt, men fortfarande är det arbetarna som utför de tyngsta, farligaste och tråkigaste arbetena, och som har minst inflytande på sin egen situation i arbetslivet. Dessa förhållanden återspeglas i deras allmänna attityd till arbetet liksom i deras deltagande i övriga samhällsaktiviteter, särskilt kanske skolbildning och kulturliv.

Industrisystemet medförde en uppsplittring mellan arbete och övriga aktiviteter som var det agrara självhushållningssamhället främmande. I fabrikssystemet reduceras människorna till "arbetskraft", de blir en vara som i likhet med andra varor kan köpas, förbrukas och förkastas utan några sociala förpliktelser. Arbetet förlorar sitt egenvärde som ett uttryck

för människans skapande förmåga. Det blir i stället enbart ett medel, ett instrument, för individuell och kollektiv konsumtion av varor och tjänster. Genom att arbetet är ett centralt livsområde får också individens villkor och utbyten i arbetslivet samband med individens utbyten och relationer i det övriga samhället.

Gardell har funnit att majoriteten av arbetarna liksom stora grupper av tjänstemännen anser att deras nuvarande arbete endast tjänar en resursskapande funktion för behovstillfredsställelse utanför arbetet. Arbetet i sig betraktas som ointressant. Denna instrumentella syn på arbetet är också mer utpräglad ju mera okvalificerat arbetet är och ju mindre inflytande individen har på arbetets utförande. Det finns ett samband mellan ansvar och frihet i arbetet och människornas tillfredsställelse med sitt arbete. Idag reses krav på förändringar av arbetet och relationen arbete – familj – fritid. Ökade anspråk görs på egeninflytande t. ex. rörande boendemiljö och arbetsmiljö. Man ökar också kraven på egenutveckling och självförverkligande, vilket i arbetslivet främst tar sig uttryck i krav på ökat inflytande och intressantare arbeten. Man protesterar mot klassiska auktoriteter. I avslutningsavsnittet återkommer jag till Gardells vision av hur det framtida arbetslivet kan och enligt hans mening bör gestalta sig.

Kort historisk bakgrund

Under 1800-talets senare del började Sverige kraftigt industrialiseras. Genom den industriella tillväxten skapades nya arbetstillfällen. Det var framförallt verkstadsindustrin som mekaniserades under århundradets tre sista årtionden. Dessförinnan var landet lågt industrialiserat. År 1870 var omkring 72 % sysselsatta inom jord- och skogsbruk. Samma år bodde knappt 13 % av befolkningen i städer (år 1930 närmare 33 %). Industrialiseringen skedde gradvis och var mångsidig vilket innebar att den inte var så känslig för svängningar i konjekturer. Fabriker och verkstäder förlades i stor utsträckning till landsbygden. Befolkningen ökade från fyra miljoner (1864) till fem miljoner (1898). Detta trots en utvandring på en miljon människor. Den snabba ökningen berodde i första hand på minskad dödlighet. Realinkomsten ökade (enligt något osäkra beräkningar) för den manlige industriarbetaren med ca 150 % under åren 1865–1913. Sveriges basnäringar har varit och är väl än idag *jorden, skogen och industrin.*

Idag kan dock inte Sverige betecknas som ett *jordbruksland.* Det var det för 100 år sedan då tre fjärdedelar sysselsattes inom jordbruket. Utvecklingen går sedan 1950-talet mot färre och större enheter. Mellan 1966 och 1970 minskade t. ex. antalet gårdar i storleksordningen 2–20 hektar åker med ca 34 000. Större gårdar ökade då med drygt 3 000. Dagens jordbruk är fortfarande familjeföretag. Det finns nu ca 140 000 gårdar i landet och minskningen under 1970-talet beräknas till mellan 8 000 och 10 000 gårdar. Jordbruket svarar idag för 3 % av bruttonationalprodukten. 1920 var procenten 22, 1940 11 % och 1965 7 %.

Skogsbruket är i stora delar av vårt land den grundläggande näringen för landsbygdens befolkning. Skogen är en av grundvalarna för vårt välstånd. Det sker sedan mitten av 1950-talet en intensiv rationalisering inom skogsbruket. På avverkningssidan har motorsågar och mekaniserad barkning kommit till. Mekaniseringen ökar för varje år. Omställningen har påverkat arbetarnas antal. 1950 var 400 000 sysselsatta helt eller delvis inom skogsbruket, 1965 var det 180 000 och i början av 1970-talet ca 100 000.

Den kraftiga *industrialiseringen* började som nämnts under 1800-talets senare hälft. Jordbrukssamhället ersattes av industrisamhället. Jättesteg togs framförallt inom verkstadsindustrin där mekanisering var slagord. Råvarorna var de gamla – järn och trä. Det nya var bättre hushållning med materialen, god organisation av företagen och effektiva förädlingsmetoder. Detta förde med sig att de färdiga produktionerna blev konkurrenskraftiga på den inhemska och utländska marknaden. Efterfrågan på svenska varor och tekniska nyheter blev stor. Till industrins utveckling bidrog, förutom tillgången på råvaror, god tillgång på arbetskraft, reformer på det politiska och ekonomiska området, revolutionerande uppfinningar samt högkonjunkturer. Inom grovhanteringen ökades den utvunna järnmalmen per år och arbetare från 122 ton under tiden 1871–75 till 598 ton 1911–15. Sverige blev på grund av kolbrist ett järnexporterande land. Bruksdöden pågick under samma tid. Antalet bruk minskade från 1870-talets början till 1887 med 50 %. Koncentrationen av järnhanteringen fortsatte. Idag exporterar vi förädlade varor främst från verkstadsindustrin varifrån 40 % av den totala industriproduktionen kommer. Antalet arbetsställen har under de senaste 20 åren sjunkit med ca 1 000. Idag arbetar över en miljon svenskar i industrin. Var 8:e svensk är industriarbetare. Till detta kommer drygt 300 000 arbetare inom byggnadsindustrin.

I och med den kraftiga industriella expansionen ökade också andelen sysselsatta inom *handel och samfärdsel*. Under perioden 1870–1930 var andelsökningen så stor som från 5 till 18 procent. Däremot ökade inte andelen *offentliga tjänster* under samma tidsperiod. Efter 1930 följde en kraftig omstrukturering av näringslivet som medförde stora förändringar. Industriproduktionen tredubblades från 1930-talet till mitten av 1950-talet. År 1965 var bara 12 procent av den förvärvsarbetande befolkningen sysselsatt inom jordbruket med binäringar, medan tillverknings- och byggnadsindustri m. m. svarade för 41, handel och samfärdsel för 26 samt offentlig förvaltning, som ökat kraftigt för 21 procent (1970 var andelen 25 procent).

Hur har arbetarna haft det på verkstadsgolvet? Industrialisering skedde i huvudsak på landsbygden. Ännu kring första världskriget var hälften av Sveriges industriarbetare sysselsatta i landsbygdsföretag. Verkstadsindustrin och textilindustrin var dock utpräglade stadsindustrier. Det har sannolikt haft mycket stor social betydelse att stadsfabrikerna växte ut så pass sent relativt sett. Städernas hygieniska standard hade hunnit höjas över den allra lägsta nivån. Avloppsfrågan var t. ex. bättre löst (i Stockholm hade vattenledning införts 1861). Arbetarna inom den

mekaniska verkstadsindustrin kom i första skedet på 1870-talet i ringa omfattning direkt från landsbygden. Flertalet kom på grund av yrkeskunskap från städernas hantverksfamiljer. 1890-talets expansion innebar emellertid att allt fler arbetare kom från landsbygdens torp- och statarmiljöer. Socialt och ekonomiskt sett var industriarbetare före sekelskiftet inte någon homogen grupp. Verkstadsarbetaren hade det betydligt bättre än andra industriarbetare. Sämst status hade industriarbetande kvinnor, åldringar och minderåriga.

Löner utgick som regel per timme. Lönerna sattes efter ålder. De yngre hjälppojkarna och de äldre arbetarna hade dåligt betalt. Omkring sekelskiftet då storindustrin marscherade fram lade man om lönesystemet och övergick till ackordslön.

Arbetstiden var lång, minst 10 timmar. Man började sex på morgonen och slutade vid sjutiden på kvällen. Frukostrasten var en halvtimme och middagsrasten en timme. På lördagarna var arbetstiden något kortare. 1919 antogs lagen om 8-timmars arbetsdag.

Arbetsmiljön i verkstäderna var dålig. Bristen på anordningar för effektivt arbetarskydd gjorde att riskerna för olycksfall och yrkessjukdomar var mycket stor. Sanitära förhållanden, belysning, ventilation, lokalerna i stort m. m. var oftast odrägliga. Den långa arbetstiden och höga arbetstakten gav kronisk magkatarr, den ohälsosamma luften gav förstörda lungor, de minderåriga barnarbetarna förstörde sina växande kroppar. De nya maskinerna förändrade arbetarnas villkor. I de nya fabrikerna blev arbetarna tvingade att underordna sig maskinernas krav. Omställningen från hantverket var svår.

Utanför fabrikerna väntade trångboddheten och superiet, vilket inte gjorde saken bättre.

Hur såg det t. ex. ut i *detaljhandeln* vid seklets början? Man började ofta som springpojke eller springflicka. Det var ett slitjobb att hämta varor, tvätta golv, packa upp och gå med bud. Fast anställda bud hade veckolön, övrig personal hade månadslön. Man började i regel kl. 8–8.30 och höll öppet till kl. 8 på kvällen, ibland längre. Även på lördagarna stängde man kl. 8 eller 9. Någon fastställd lunchtid fanns inte. Man åt oftast bakom butikslokalen något medhaft. Arbetstiden var lång men dock utan egentlig tidspress. En veckas semester var det vanligaste. 1931 infördes 4 dagars semester, 1938 kom semesterlagen som stadgade 14 dagars semester.

Omfattande *arbetslöshet* har vi haft vid olika tillfällen. I början av 1920-talet hade vi en arbetslöshet på grund av sjunkande produktion inom exportindustrierna. Arbetslöshetssiffrorna är osäkra på grund av sätt att räkna etc. och får tas med en nypa salt. 1922 var 163 000 arbetslösa. Vid 30-talets början kom en ny kris och 1933 var 187 000 arbetslösa. Siffrorna för arbetslösheten översteg från mitten av 1940-talet till slutet av 1960-talet aldrig 4 procent vilket betyder att det inte fanns någon mera långvarig arbetslöshet bland fullt arbetsföra personer. 1973 uppgick arbetslösheten till i genomsnitt 66 000 personer. I början av maj 1974 var antalet arbetslösa så lågt som 45 000 enligt arbetsmarknadsstyrelsens sätt att räkna. Det kan vara intressant att ha befolkningssiffrorna i

Sverige vid de olika tidpunkterna (ungefärligen) som jämförelsematerial. 1920 fanns 5,9 milj. invånare, 1930 fanns 6,1 milj., 1945 fanns 6,7 milj., 1955 fanns 7,3 milj., 1965 fanns 7,8 milj. och 1973 fanns det 8,1 milj. invånare i vårt land.

Hur har *barnen och kvinnorna* deltagit i arbetslivet är en fråga man ställer sig. Svenska barns historia är emellertid inte skriven idag. Ej heller kan man säga att den svenska kvinnans historia är skriven. Bitar finns men helheten saknas. Grundmaterial för dessa båda historiebeskrivningar är svårfunnet. Forskning och arbete pågår dock på båda områdena.

Man och hustru arbetade tidigare gemensamt. Bådas arbete var lika viktigt för produktionen. När industrialismen kom upphörde gradvis flera av det gamla självhushållets arbetsmoment i hemmet. Man köpte alltmer i butikerna. Ett stort antal kvinnor skaffade sig arbete utanför hemmen. Barnen lämnades ofta utan tillsyn. Kvinnorna arbetade av nödvändighet. Många kom till textilindustrin. Nästan alla kvinnor var anställda med låg lön. Utbildningsvägarna öppnades stegvis. Från 1870 fick kvinnan ta studenten och 1873 även akademiska examina (med några undantag).

Husbondeväldet var utbrett. Mannen svarade för kvinnans göranden och låtanden. Från 1872 fick dock ogift myndig kvinna rätt att gifta sig utan föräldrarnas samtycke. 1874 fick den gifta kvinnan rätt till egen förmögenhet och arbetsförtjänst. 1921 genomfördes rösträtt för kvinnan.

Kvinnan i arbetslivet förutsattes i allmänhet vara ogift. En kvinna kunde riskera att bli avskedad om hon gifte sig. 1939 kom dock en lag på att man inte fick avskeda kvinnan på grund av trolovning, giftermål, havandeskap och förlossning. Den stora arbetslösheten på 30-talet innebar att många kvinnor måste gå ifrån sina arbeten. Det visade sig då att kvinnan i hög grad upplevdes som en arbetskraftsreserv, "en buffert", i synnerhet de gifta kvinnorna.

Mellan åren 1920 och 1965 steg de *ogifta* kvinnornas yrkesintensitet från ca 50 % till ca 90 % medan de *gifta* kvinnornas yrkesintensitet steg från 4 % till 30 %. Samtidigt ökade antalet gifta kvinnor snabbt varför den sammanlagda ökningen blev endast 27 till 35 %. Uppgången var främst under 1920- och 1940-talen då arbetsmarknaden var gynnsam för kvinnorna. Under 1930-talet och arbetslösheten hade som sagt kvinnorna svårt att göra sig gällande.

Fram till 1930-talet hade således den svenska arbetsmarknaden en stor och stigande mängd ogifta kvinnor att räkna med när det gällde att rekrytera arbetskraft. Det fanns 1930 en miljon gifta kvinnor och nästan lika många ogifta inom den stora åldersgruppen 15–64 år. 1960 var situationen en helt annan, allt färre ogifta och allt fler gifta och förut gifta. Siffrorna då var 400 000 ogifta och hela 1,8 milj. gifta och förut gifta. Kvinnorna gifter sig nu tidigare och får barn vid allt yngre åldrar. Nästan alla gifta yngre kvinnor blir mödrar. Den yngre kvinnliga arbetskraften är alltså gift och har småbarnsproblem. Det kvinnliga inslaget i arbetskraften växte långsamt fram till 1930, låg stilla fram till 40-talet men har sedan ökat i mycket snabb takt. Mellan 1950 och 1970 nästan fördubblades antalet kvinnor på arbetsmarknaden. Antalet gifta kvinnor bland de förvärvsarbetande har i det närmaste fyrdubblats. För

flertalet gifta kvinnor är det fråga om deltidsarbete. Politiska instanser, myndigheter och arbetsmarknadens organisationer har nu att ompröva målsättningarna med anledning av utvecklingen. Omprövningstiden pågår.

Ett ökat engagemang i frågan om jämställdhet mellan kvinnor och män i barnomsorgsfrågor, i likalönsprincipen, i frågor kring sociala aspekter på arbetslivet är exempel på detta. Båda föräldrarnas rätt att förvärvsarbeta är ett annat krav.

Hur har då *barnets situation* sett ut från arbetslivssynpunkt? För bonden var det en rikedom att ha många barn. Det betydde många armar i jordbruket. De första lagarna kring arbetsförhållandena rör vissa förbud mot *barnarbete*. Dessa kom till på 1700-talet. I och med industrialiseringen gick pojkar från de överbefolkade torpar- och statarhemmen till skogen, till bruken och sågverken. Landsbygdens pojkar gick mera sällan till städerna. Barnarbete var vanligt. Barn var billig arbetskraft och föräldrarna ofta beroende av vad det lilla barnet kunde tjäna. Barnen kunde också auktioneras bort som fattighjon. Det heter om barns arbete i ett kommittébetänkande från 1870-talet att de kunde få arbeta elva till tretton timmar (måltidsstunder och raster inbegripna) natt eller dag. 1881 kom dock en förordning som stadgade att barn mellan 12–14 år endast skulle få arbeta sex timmar om dagen. Fem procent av landets industriarbetare var barn i den åldern (omkring 4 000 barn). Någon kontroll av att bestämmelserna efterlevdes fanns dock inte.

Det ökade barnarbetet var en av det industriella genombrottets mest negativa biverkningar. (Barn hade dock använts i arbetsprocessen före industrialiseringen.) Tändsticks- och glasbranschen utnyttjade tidigt barn under 14 år. År 1891 var 15 % av arbetarna under 18 år (eller 23 000 av totalt 157 000). 9 000 var under 15 år och 600 var under 12 år enligt föreliggande uppgifter. "Märkpojkar" vid sågverken var vanligare. Ett svårt och farligt arbete med långa arbetsdagar. Arbetsgivarna gynnades av politikerna. Till den dåliga arbetsmiljön kom den dåliga hemmiljön.

1900 antogs en lag som delvis försämrade barnarbetarnas situation genom att arbetstiden förlängdes. Den innebar dock förbättringar på så sätt att sågverk och bergsbruk också kom att omfattas av lagen och att yrkesinspektionen fick ökade befogenheter. I 1916 års förordning höjdes åldersgränsen för nattarbete till 16 år, lämpliga raster utanför arbetslokalen återinfördes och arbetstiden begränsades på nytt till 1881 års omfattning (dvs. 6 timmar). 1923 var enligt sociala meddelanden gruppen minderåriga (12–18 år) ca 10 % av egentliga industriarbetare.

Fil.mag. *Lars Ohlsson* vid Historiska institutionen i Lund har skrivit en uppsats om "barn- och ungdomsarbete i svensk industri 1860–1970". Han framhåller att en ofta förekommande vanföreställning är att barnarbetet var en produkt av industrialiseringen. Att barn använts i arbetsprocessen före det industrialiserade skedet har visats av forskningen. Genom industrialiseringen utvecklades barnarbetet från att ha varit ett led i yrkesutbildningen till ett reguljärt element i arbetsprocessen. De minderåriga förvandlades från lärgossar till arbetare.

Ohlsson pekar i första hand på *tre skäl* till det omfattande barnarbetet under industrialismens första skede. För det första var det *ekonomiskt*

lönande för fabriksägarna (barnen hade låg lön). Den andra förutsättningen var *det ekonomiska armodet bland arbetarfamiljerna* (varje bidrag till familjeekonomin var värdefull). För det tredje fanns det *inga ideologiska hinder i samhället* för barnarbete (först på 1880-talet krävde arbetarföreningarna förbud mot barnarbete).

Barnen fick sedan på grund av en allt intensivare produktion lämna plats för "löpande bandet, komplettmaskinen, Owens helautomatiska buteljglasmaskin osv." Då uppstod det motsatta sociala problemet, att barnen *inte* arbetade. Skolan fick bli ersättningen (åtminstone i England). Barnen blev utbildad arbetskraft. Men, framhåller Ohlsson, "det sociala problemet med barnen som var överflödiga i den industriella arbetsprocessen har utvecklats till ett problem om *ungdomsarbetslöshet*". Skolarbetet och förskolearbetet har kommit att bli barns arbete i dagens samhälle. 1882 beslöts om obligatorisk sexårig skola (men det skulle dock dröja innan alla barn verkligen fick gå i skolan i 6 år) och 1950 om 9-årig enhetsskola. 1973 beslöts om allmän förskola fr. o. m. den 1 juli 1975.

Barnarbetet avtog successivt för att till slut försvinna. Det förekom emellertid barnarbete i industrin långt in på 1900-talet. År 1912 var t. ex. antalet 12–13-åriga arbetare omkring 1 400. Idag finns nästan inget barnarbete. I en artikel i Ord och Bild (1970) om "barnen som produktiv kraft" säger Eva Li Burman dock att effektiva bestämmelser om barnarbete strängt taget fortfarande inte existerar i arbetarskyddsförfattningarna. Kryphål finns både i fråga om åldersgränser och arbetstider. För ungdomarnas del skulle dessutom behövas en lag som garanterade rätten till arbete.

Familjens utveckling

Den svenska familjens utveckling beskrivs bl. a. av barnstugeutredningen.

Man framhåller där att dagens svenska familj ofta starkt skiljer sig från äldre tiders familjer till sin funktion, storlek och sammansättning. Schematiskt kan utvecklingen antydas som följer. I bondesamhället var familjen – åtminstone den markägande – ett delvis självförsörjande kollektiv för många olika människor. Familjen kunde innehålla åldringar, medelålders och yngre vuxna samt barn i olika åldrar. Men man ska komma ihåg att det inte fanns så många gamla och att det fanns barn som saknade både en och två föräldrar. Medellivslängden var 35 år i mitten av 1800-talet. Familjen producerade livsförnödenheterna. Den gav skydd åt de svaga samt vårdade gamla och sjuka. Arbetsliv och familj gick ihop i samma enhet. Familjen representerade samhället för sina medlemmar.

Industrialiseringen förändrade familjemönstret successivt. Geografiskt och social rörlighet blev vanligare. Unga par bröt upp från de äldre och från syskonen i den fortgående urbaniseringen. Krav på flyttning från den gamla miljön ställdes på individerna ofta mer än en gång under livet. Familjeenheterna blev små, barnantalet sjönk. En familj kom ofta att

bestå av en eller två yngre vuxna och ett eller några barn i näraliggande åldrar.

De äldre bor numera för sig i en- eller tvåpersonshushåll. Många ser negativt på familjens utveckling. Den lilla stadsfamiljen är anonym och har brist på kontakt mellan generationerna. Barn lever inte tillsammans med och umgås sällan med äldre generationer. Kontakten med andra barn i olika åldrar är också kraftigt reducerad liksom kontakten med avvikande och handikappade. Genom föräldrarna och andra vuxna fick barnen en direkt och gripbar kontakt med arbetslivet och lagarbetet som i regel saknas idag.

Industrialismen lade emellertid den nödvändiga grunden till materiellt välstånd och drägliga levnadsvillkor för flertalet familjer. Dagens kärnfamiljer kan utgå från en bas av social trygghet, som ger en jämförelsevis stabil grund för barnens utveckling. Den höjda levnadsstandarden har också inneburit att en fritid för första gången blivit verklighet för stora befolkningsgrupper – även om många familjer fortfarande har svårigheter att utnyttja fritiden av ekonomiska skäl. Det betyder också att den lilla kärnfamiljen idag har speciella möjligheter till kontakt med barnen. Detta förhållande kan dock bli svårbemästrat med tanke på att de ofta unga föräldrarna i vissa fall är osäkra i sina relationer sinsemellan och till barnet. Många saknar – på gott och på ont – det fotfäste som tidigare fanns och förmedlades från generation till generation i familjebundna regler för uppfostran. Familjen förmedlar sällan en förståelse för arbetsliv och vuxenliv över huvud i det moderna urbana samhället. Familjen lever i mindre enheter och mer isolerat än förr.

Rita *Liljeström* tar i "Uppväxtvillkor" ingående upp synpunkter på familjen och samhället. På det historiska skeendet, på den stora omvandlingen, på omfördelningen av funktioner mellan familjen och samhället. Jag går här på grund av utrymmesskäl inte närmare in på detta utan hänvisar till vad Liljeström skriver.

En utvecklingstendens som bör framhållas är att det gamla enförsörjarhushållet börjar ersättas av tvåinkomsthushåll för gifta och sammanboende. Andra samlevnadsformer än det traditionella äktenskapet börjar bli allt vanligare.

Familjepolitik

Efter andra världskriget inriktades familjepolitiken, som inleddes under 1930-talet, främst på barnfamiljerna. 1948 infördes allmänt barnbidrag och familjebostadsbidrag. Fria skolmåltider och fria skolböcker infördes. 1969 kom bostadstillägg för barnfamiljer och 1974 föräldraförsäkringen.

Å. Elmér har i "Svensk socialpolitik" (1974) redovisat tre huvudargument för de familjepolitiska åtgärderna:

(1) *Befolkningspolitiska skäl:* den avsiktliga barnbegränsningen visar att levnadsförhållandena inte är tillfredsställande för barnfamiljerna och

detta leder i sin tur till snedvridning av åldersfördelningen inom befolkningen och risk för knapphet på arbetskraft.

(2) *Rättviseskäl:* barn i flerbarnsfamiljer och deras föräldrar ska inte behöva leva under sämre villkor än den övriga befolkningen.

(3) *Effektivitetsskäl:* det moderna samhället med dess komplicerade produktion och administration behöver välutbildade människor med så lång utbildningstid att det inte går att överlåta åt föräldrarna att sörja för barnens utbildning och för deras försörjning under denna tid.

Under senare delen av 1960-talet kom utbyggnaden av *servicen* till barnfamiljerna igång. Platsantalet vid barnstugorna var 1965 23 000 och antalet barnfamiljer som fick hemhjälp var 70 000. Det totala antalet platser i dag-, fritids- och familjedaghem var under år 1973 omkring 116 000. Hemhjälp till barnfamiljer var 1973 ca 90 000.

Den beslutade förskolereformen syftar till att skapa mera likvärdiga uppväxtförhållanden och särskilt utjämna för barn från uppväxtmiljöer med brister. Reformen kommer samtidigt att öka möjligheterna till förvärvsarbete för föräldrarna.

Föräldraförsäkringen, som trätt i kraft 1974 syftar till att dels förstärka mödrarnas möjligheter att förvärvsarbeta dels till att skapa mera lika villkor för båda föräldrarna att ta hand om barnen.

Om man ser till de statliga socialutgifterna för familjer och barn har andelen av totala utgifterna sjunkit från 1950 26 % till 1960 19 % och 1970 15 % (uppgifterna hämtade från Elmér "Svensk socialpolitik", 1974).

Utrymmet medger inte heller här att jag närmare går in på familjepolitiken (och socialpolitiken) utan får hänvisa till vad t. ex. familjepolitiska kommittén, LO, TCO och socialutredningen m. fl. anfört.

Arbetsmarknadspolitik

Arbetsmarknadspolitiken kan sägas starta på allvar i och med krispolitiken i början på 1930-talet. Statsmakterna började då alltmer ingripa i det ekonomiska livet för att bekämpa arbetslösheten genom en aktiv sysselsättningspolitik. En strävan har varit att ge sysselsättning åt en ökande andel av människor och att utjämna sociala och ekonomiska skillnader mellan individer, grupper och regioner. Målet för arbetsmarknadspolitiken har efter andra världskriget varit och är att åstadkomma och bevara full, produktiv och fritt vald sysselsättning.

Under 1960-talet gavs arbetsmarknadspolitiken starkt ökade resurser och nya medel utvecklades. Stöd till såväl geografisk som yrkesmässig rörlighet (arbetsmarknadsutbildning, flyttnings- och startbidrag) började ges i stor omfattning. S. k. skyddad sysselsättning och beredskapsarbeten var andra medel mot arbetslöshet.

Under senare år har strävan också varit att förändra situationen för dem som varit dolt arbetslösa, dvs. inte öppet efterfrågat arbete. Man har även sökt motarbeta utslagningsprocessen på arbetsmarknaden och stärka

bl. a. de handikappades ställning. Vidare har man sökt (utan att lyckas hittills) ändra på uppdelningen av arbetsmarknaden på traditionellt kvinnliga och manliga yrken och arbetsuppgifter. En aktiv lokaliseringspolitik har förts främst på grund av strukturomvandlingen inom industrin och befolkningsminskningen i vissa regioner. Näringspolitiska åtgärder vidtas för att medverka till industriell expansion och full sysselsättning.

Någon uttalad strävan att rikta arbetsmarknadspolitiken mot speciella åtgärder som innebär förbättringar för den arbetandes barn och familj kan inte sägas ha funnits hittills. Familjen är ingen maktfaktor på arbetsmarknaden. Kanske kan den bli det i en framtid?

Båda föräldrarna arbetar

En av de *mest betydande och mest iögonfallande förändringar* som ägt rum på den svenska arbetsmarknaden sedan 1930 är att de *gifta kvinnorna har börjat förvärvsarbeta* i allt större utsträckning. För barnen har detta inneburit att *båda* föräldrarna är borta från hemmet långa perioder. Ett nytt familjemönster har utformats. Det nya mönstret, som är en önskvärd utveckling i många avseenden, har medfört och kommer att medföra ökade krav på bl. a. stat och kommun när det gäller barnomsorg. Småbarn, förskolebarn, skolbarn och skolungdom måste få omsorg, hemvist och något meningsfullt att göra medan föräldrarna arbetar. Samhället har hittills inte hunnit med i utvecklingen när det gäller denna barnomsorg. Men man är på väg. Barnstugeutredningens förslag om förskolan håller på att genomföras även om takten är för låg ute i kommunerna, trots ökad statlig satsning. I juni 1974 kom barnstugeutredningen med ett andra betänkande som bl. a. innebär ökad satsning på barn i åldrarna 7–12 år och deras fritid. Familjestödet har byggts ut bl. a. med föräldraförsäkring, som ger en av föräldrarna möjlighet att stanna hemma från arbetet för att vårda nyfödda barn under de första sju månaderna. En förälder har också numera rätt till sjukpenning i tio dagar per år då han eller hon måste stanna hemma från arbetet för att vårda sjukt barn under tio år (sjukpenning ges inte om en av föräldrarna är hemmamake).

LO, TCO och SACO har relativt nyligen upprättat *familjepolitiska program* som föreslår åtgärder för att förbättra förhållandena framförallt för barnfamiljerna. Dessa program måste ses mot bakgrund av att kvinnorna har stått för den största delen av medlemsökningen hos de fackliga organisationerna på senare tid.

Kravet på en arbetstidsförkortning till sextimmars arbetsdag för alla har kraftfullt framförts från olika håll (främst då från Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund bl. a i skriften "6 timmars arbetsdag"). Detta krav, som främst ställs från social utgångspunkt, bör också ses mot bakgrund av den stora ökningen av dubbelarbetande föräldrar. De stora fackliga organisationerna LO och TCO har också tagit ställning för ett genomförande av sex timmars arbetsdag. (Se vidare i avsnittet om framtiden.) I *bilaga* till detta inledningsavsnitt ges några allmänna

sifferuppgifter som bakgrund till det följande. En lista med några viktigare årtal i svensk historia kring barn och föräldrars arbete redovisas också som bilaga.

Sociala problem

Det kan här som avslutning på det inledande bakgrundsavsnittet vara intressant att ta upp några av de olika slag av *sociala problem* som en FN-kommitté år 1961 listade upp. Endast de problem som kan vara aktuella kring barn och föräldrars arbete medtas.

Problem förbundna med barndom och ungdom
försummade barn
barn utan normalt familjeliv
fritidsproblem
ungdomsarbetslöshet
barnarbete
barn- och ungdomsbrottslighet

Problem förbundna med moderskap och familjeliv
ogifta mödrar
arbetande mödrar
barnuppfostringsproblem
uppfostran av utvecklingsstörda och handikappade barn
familjeekonomi

Problem förbundna med yrkeslivet
olycksfall i arbete och yrkessjukdomar
kvinnoarbete
ungdomsarbete
arbetslöshet
yrkesväxling
omskolning och fortbildning

Problem förbunda med sociala och ekonomiska förändringar
flyttningar från ett land till ett annat
flyttning till städerna
avfolknings- och lokaliseringsproblem
permanent låg levnadsnivå

Bilaga med några befolkningssiffror m. m.

Vi är idag (1974) i vårt land 8,1 milj, 4,07 milj. kvinnor och 4,05 milj. män. Det finns 1,9 milj. barn under 16 år. Barnen urgör således bortåt en fjärdedel av landets befolkning. Barn som är 6 år och yngre finns det 800 000. (Det finns ca 116 000 platser sammanlagt i dag-, fritids- och familjedaghem.) 65 år och över är 1,16 milj. personer. I åldern 17–64 år finns det 5,05 milj. Av dessa är 2,50 milj. kvinnor och 2,55 milj. män.

Antalet familjer enligt *statistisk årsbok 1973* var den 1 november 1965 drygt 1 800 000. Antalet barnfamiljer var omkring 1,1 milj.

Omkring hälften av alla *barnfamiljer* hade endast ett barn under 16 år. Dessa barn utgjorde dock mindre än 30 % av totala antalet barn. Siffrorna hämtade från folkräkningarna 1960 och 1965. Ca en tredjedel av alla barn fanns i familjer med tre eller flera barn. Familjerna med tre eller flera barn var bara 16 % av alla barnfamiljer. Det vanligaste är att gifta makar har två barn. Att ha tre eller flera barn är vanligare än att ha ett barn. Av enförälderfamiljer (ca 150 000) utgjorde i december 1971 de ogifta mödrarna (drygt 45 %) och de frånskilda kvinnorna (ca 30 %) omkring tre fjärdedelar av samtliga.

Enligt en undersökning sammanlevde år 1969 ca 38 % av de ogifta mödrarna med fadern till gemensamt barn.

Bilaga med några viktigare årtal i svensk historia kring barn och föräldrars arbete

1763 Hospitals- och barnhusförordning (första fattigvårdslagen).
1842 Folkskolestadga.
1852 Arbetarskyddsbestämmelsen för minderåriga som reglerade nattarbete i industri och hantverk (på pappret).
1881 Förordning angående kvinnors och minderårigas användande i industriellt arbete.
1889 Lag om skydd mot yrkesfara.
1900 Första arbetarskyddsbestämmelsen för kvinnor.
1901 Begränsad ersättningsplikt vid olycksfall i arbete.
1909 Butiksstängning. Förbud mot nattarbete för kvinnor inom industrin.
1912 Arbetarskyddslag (bl. a. bestämmelser om minderårigas arbete).
1914 Statlig arbetslöshetshjälp.
1916 Obligatorisk försäkring för olycksfall i arbete.
1918 Ny fattigvårdslag.
1919 8-timmarsdag för industriarbete.
1924 Barnavårdslag. Barnavårdsnämnder tillkommer.
1928 Lagar om kollektivavtal.
1930 Lag om arbetstidens begränsning. Kungörelse om förbud mot minderårigas användande till vissa farliga arbeten.
1933 Omläggning av arbetslöshetspolitiken.
1935 Lag om arbetsförmedling.
1937 Särskilda barnbidrag. Moderskapspenning.
1938 2 veckors semester. Betänkande om barnkrubbor och sommarkolonier m. m.
1939 Arbetstidslag för detaljhandel. Lag om förvärvsarbetande kvinnors rättsliga ställning vid äktenskap och barnsbörd.
1944 Arbetstidslag för restauranger och kaféer. Hembiträdeslag.
1946 Husmoderssemester och avgiftsfria resor för barn. Skolmåltider.
1947 Lag om allmänna barnbidrag. Betänkande om familjeliv och hemarbete.
1948 Arbetsmarknadsstyrelsen.
1949 Arbetarskyddslag. Arbetarskyddsstyrelsen. Kungörelse om förbud att använda minderåriga till vissa farliga arbeten.
1950 Försök med enhetsskola.
1951 3 veckors semester.
1954 Ny yrkesskadeförsäkring.
1955 Betänkande om Samhället och barnfamiljerna.

1956 Betänkande om Hemmen och samhällsplaneringen.
1957 Socialhjälpslagen (ersätter fattigvårdslagen).
1962 Grundskolan.
1963 Lag om allmän försäkring.
1964 4 veckors semester.
1965 Betänkande om Hemarbete och servicekontakter.
1966 Kungörelse om förbud att använda minderårig till vissa arbeten.
1967 Kungörelse om statsbidrag till ferievistelse för barn.
1969 Bostadstillägg till barnfamiljer.
1970 Ny arbetstidslag (40-timmarsvecka för alla arbetsområden från 1973). Arbetstidslag för husligt arbete.
1973 Lagar om arbetslöshetsförsäkring, anställningsskydd, föräldraförsäkring. Arbetsmarknadsdepartementet. Allmän förskola (i kraft 1975).

2 Arbetets inverkan på föräldrar och barn

Arbetet påverkar vårt liv. Vad vi arbetar med, hur vi har det på arbetet, hur vi upplever det, hur länge vi arbetar, vilken lön vi får, vilken trygghet mot avskedande det finns, vilka arbetstider vi har påverkar oss. Allt detta inverkar också på vår familj. Familjelivet är i hög grad beroende av vårt arbete. Våra barn är det till väsentlig del. Barn står i relation till föräldrarnas arbete. Så har det varit genom tiderna och så är det idag. Förhållandet har självfallet växlat genom historien allteftersom samhällets form har växlat. Föräldrarna har dock varit de aktiva och barnen de passiva i relationen. Barnens sätt att leva sitt liv är i en beroendeställning till vad föräldrarna har för arbete. Med detta är naturligtvis inte sagt att inte andra faktorer än föräldrarna och deras arbete inverkar på barnens levnadsförhållanden.

På vilket sätt har nu arbetet inflytande på föräldrarna och barnen? Detta skall i det följande något diskuteras. *Huvudkällan* för det som skrivs i detta avsnitt är *Rita Liljeströms "Uppväxtvillkor"*. Jag försöker sammanfatta det som hon för fram om arbetslivet och barnen.

Vilka som arbetar bestämmer också vilka som vistas utanför hemmet till vardags. Vem som är frånvarande och vem som är närvarande. Hemmamamma – bortapappa, hemmapappa – bortamamma etc. Vem som tar huvudansvaret för barn och bostad.

Det bör inledningsvis framhållas att jag liksom andra inte funnit något entydigt undersökningsmaterial som visar på att moderns förvärvsarbete skulle inverka menligt på barnen. Andra miljöfaktorer är mer betydande. Det är kvaliteten och inte kvantiteten i kontakterna mellan föräldrar och barn som är avgörande. Den traditionella modersrollen, som är viktig, överbetonas ofta. Risken med en överbetoning av modersrollen och hemmets betydelse är att barnen kan bli för beskyddade, initiativlösa och osjälvständiga och därigenom senare få svårigheter att klara av sin vuxenroll. (Se vidare Per Tillers avsnitt om "Rollfördelningar mellan föräldrarna och barnens personlighetsutveckling" i "Kvinnors liv och arbete".) Faderns roll för barnens uppväxt har däremot underskattats.

En jämvikt i familjens liv mellan arbete–samhälle–familjen är eftersträvansvärd. Ingen av de tre delarna bör få väga mycket tyngre än den andra. Ingen förälder bör på grund av arbete ständigt vara borta under lång tid av dagen från familjen, inget barn bör vara borta från hemmet eller utan vuxenkontakt för länge och ingen familj bör isolera, privatisera sig från allehanda kontakter med övrigt liv i samhället.

Yrkesroll och familjeroll

Edmund Dahlström har i "Kvinnors liv och arbete" (1962) diskuterat yrkesroll och familjeroll. Han redovisar bl. a. den radikala ideologin kring familj, yrkesliv och uppfostran på följande sex punkter:

1. Pojkar och flickor måste ges likartad uppfostran och utbildning, båda måste förberedas för yrkesroll och familjeroll och göras medvetna om det delade ansvaret för barn och hem. Hemarbetet och vården av barnen skall delas förutsättningslöst mellan makarna.

2. Den tid hemarbetet och vården av barnen tar bör radikalt nedbringas genom olika åtgärder, t. ex. rationalisering av hushållsarbetet, förbättring av bostäderna, en utbyggnad av bostadskollektiv service och mera ändamålsenliga konsumtionsvaror. Viktigast av allt är utformningen av anordningar för barnens vård under dagen eller del av dagen.

3. Kostnader för födseln och vården av barnen skall fördelas på alla arbetstagare och inte särskilt drabba kvinnorna på arbetsmarknaden. Ett avdrag från allas inkomster skall föras till en barntilläggskassa. Ur denna kassa utgår ett tillägg för små barn att utnyttjas av föräldrar på önskat sätt. Tillägget skall vara så stort att familjen får råd att ha en förälder hemma hos barnen under dess tidigare år, förslagsvis under dess tre första år, eller att avlöna en ersättare eller att betala daghem.

4. Förhållandena på arbetsmarknaden bör anpassas så att det blir lättare att förena skötsel och vård av hem med förvärvsarbete. Någon har pekat på utvidgning av deltidsarbetet som en lämplig åtgärd. Arbetstidsförkortningen kommer dock att göra det lättare för föräldrarna att hinna med yrke och hem samtidigt.

5. Föräldrarnas valfrihet ökas härigenom. De kan inbördes fördela hemarbete och förvärvsarbete på deltid eller heltid i den kombination som bäst lämpar sig för varje enskild familj.

6. I och med att vårdnaden allmänt accepteras som båda föräldrarnas angelägenhet bryts diskrimineringen på arbetsmarknaden. Om inga ekonomiska eller konventionella hinder finns för fäder att minska sitt yrkesarbete till förmån för barnen, är det troligt att åtskilliga män kommer att välja denna avpassning av sin arbetsinsats, som tidigare varit reserverad för kvinnorna.

Det mesta av detta står sig nog i principiellt avseende även idag som lämpliga målsättningar i sammanhanget.

Dahlström redovisar också argumenteringen *för* och *emot* gifta kvinnors förvärvsarbete:

Emot:

Att förena förvärvsarbete med skötseln av hem och barn blir alltför betungande. Kvinnan tenderar att bli utsliten och överansträngd. Dess-

utom drar hon på mannen arbetsuppgifter i hemmet. – Den dubbelarbetande modern hinner inte sköta båda arbetsuppgifterna tillfredsställande. Att hon försummar barn och make skapar allvarliga skuldkänslor hos henne. – Dubbelarbetet leder till friktioner inom hemmet. Hennes fritid minskar och därmed hennes möjlighet till värdefull fritidsverksamhet och till utveckling.

För:

Den helt hemarbetande moderns situation präglas av beroende och bundenhet gentemot mannen, social isolering, instängdhet i hemmet, brist på anseende, brist på kontakt med vad som sker och brist på utvecklande impulser. – Hemarbetet kan inte ge modern samma tillfredsställelse som ett förvärvsarbete. – När barnen vuxit upp, kommer den hemarbetande modern att bli undersysselsatt och känna sig överflödig. Då är det dessvärre svårt för henne att få förvärvsarbete.

Dahlström säger vidare att "när det gäller att bedöma riktigheten i dessa antaganden kan vi hänvisa till enstaka fall där anpassningssvårigheter uppträtt som resultat av förvärvsarbete eller avsaknad av förvärvsarbete. Och det finns belägg för att husmoderns förvärvsarbete kan skapa friktionsproblem i äktenskapet och att den hemarbetande kvinnan kan uppleva en viss isolering.

Anpassningen och trivseln tycks bero på en mängd olika förhållanden. I vissa fall – t. ex. när husmodern har starka yrkesambitioner och ett kvalificerat yrke, när barnen är i sådan ålder att de kan klara sig i någon mån, när kvinnan har en man som förväntar sig att hon skall vara förvärvsarbetande eller då äktenskapliga misshälligheter föreligger – kan kvinnans förvärvsarbete bidra till en bättre anpassning. I andra fall kan förvärvsarbetet ha en negativ effekt, t. ex. då barnen är små, då mannen har en negativ inställning, då kvinnans yrke är rutinbetonat eller enahanda, eller då hon inte är intresserad av yrket.

Det är påfallande att man i denna debatt tenderar att dra generella slutsatser av specialfall. I argumenten *för* kvinnligt förvärvsarbete brukar man utgå från att kvinnans tänkbara förvärvsarbete är en kvalificerad syssla. Argumenten *mot* förvärvsarbete brukar å andra sidan utgå från ett okvalificerat yrkesalternativ för kvinnan och högkvalificerat för hennes man.

Verkningarna av moderns förvärvsarbete blir helt olika beroende av barnens ålder, faderns betydelse samt moderns motiv till att välja yrkesarbete och hennes tillfredsställelse med arbetet framhåller Dahlström vidare.

Arbetets inverkan

Liljeström skriver att sådant som *trygga anställningsvillkor respektive otrygghet* färgar av sig på den tillförsikt en familj känner för morgondagen.

Arbetets art och arbetsmiljön påverkar de anställda. Det finns stimulerande yrken med stort utrymme för personliga initiativ samt ensidiga betungande och hårt styrda arbeten. Föräldrar för intrycken från sina arbeten med sig hem. Kombinationen av trist arbete och låg lön samt intressant arbete och hög inkomst återverkar på familjen både materiellt och mentalt – utfallet kan dock variera på mångahanda sätt.

Det blir skillnader i *levnadsnivå*. Sten Johansson (låginkomstutredningen) definierar begreppet levnadsnivå som "i vilken utsträckning familjer förfogar över resurser i pengar, ägodelar, kunskaper, fysisk och psykisk energi, sociala relationer, säkerhet m. m. med vars hjälp familjen kan kontrollera och medvetet styra sina livsvillkor." Det säger sig självt att arbetet är en avgörande faktor för vilken levnadsnivå en familj har.

Liljeström säger på ett ställe att när t. ex. fadern återvänder från fabriken eller från en byråkratisk organisation, bär han med sig hem något av det industriella systemets otrygghet. Detta går igen i hans sätt att umgås med barnen och gynnar en viss karaktärsinriktning hos barnen. Sambandet mellan karaktär och social struktur knyts i hemmet.

Flyttningar

Liljeström har bl. a. tagit upp *problemet kring flyttningar*. Hon pekar på att rörligheten på arbetsmarknaden varierar med antalet barn bland gifta arbetstagare. Det tycks som om en ökad familjestorlek leder till ökat antal byten av arbetsgivare. Försörjningsbördan ökar och man byter av ekonomiska skäl. I åtminstone två avseenden har den geografiska rörligheten konsekvenser för barnens uppväxtsituation menar Liljeström:

1. Hela familjen ställs inför omställnings- och anpassningskrav.
2. De vuxnas totala relation till sin omgivning blir annorlunda och denna olikhet blir förmedlad till barnen.

Av en Göteborgsundersökning om den inflyttade arbetskraftens anpassning framgick att det var bristen på bostäder och de sociala kontakterna som beredde de största svårigheterna. De gifta med familj var den mest kontaktlösa gruppen av alla.

Liljeström framhåller att "från samhällets synpunkt har man fått en liten familj som passar till en rörlig arbetsmarknadspolitik – men den bygger på låg delaktighet och ringa engagemang i de samhällsmiljöer den lever i."

Fakta kring den geografiska rörligheten och flyttningarna i Sverige tas upp i avsnittet om arbetets art.

Den amerikanske sociologen Bossard har i arbetet "Familjer under stress" också tagit upp *flyttningarnas effekt på barn*. Eftersom vår nuvarande arbetsmarknadspolitik kräver stor rörlighet kan det vara av intresse att här något beröra vad Bossard kommit fram till (i stort följer jag Liljeströms referat). Barns omställning till en ny miljö måste ses mot bakgrunden av hela familjens situation. Eftersom också familjen är ny på platsen kan det hända att föräldrarna inte kan vara till stor hjälp för barnen. Föräldrarna känner inte till fallgroparna i grannskapet och kan

inte ge barnet de konkreta varningarna. De känner inte heller till de "rätta personerna" för barnet att vända sig till. För övrigt är de vuxna sannolikt upptagna av sina egna problem.

Familjens status eller brist på status är avgörande för det nyinflyttade barnet. Barnets upplevelse av trygghet och social säkerhet är i hög grad en fråga om föräldrarnas egen upplevelse av trygghet. Tillfällig arbetskraft samt invandrande arbetskraft kommer ibland att leva som utomstående på orten. De riskerar att leva långvarigt eller varaktigt isolerade. Denna föräldrarnas utsatthet slår igenom i barnets möjligheter till trygghet och tillit på platsen.

Enligt Bossard är det vanligt att vuxna överskattar barns anpassningsförmåga: "Barn glömmer så lätt". Men barns känslor och tankar är konkreta, de välbekanta tingen, sakerna som är symboler för hemmet, det invanda, betyder mera för barn än för de andra, med undantag för åldringarna i familjen. Huset och grannskapet står för stabilitet. Upprepningar och det välkända gör tillvaron enkel. Men det är inte bara fråga om rutiner. Barnets självuppfattning och syn på familjen är inbäddad i närvaron eller frånvaron av de välkända tingen som symboler för trygghet.

Det här måste i stor utsträckning vara generella problem för Sveriges många invandrarfamiljer. Över huvud taget vore det värdefullt och intressant att få fler fakta kring svenska förhållanden när det gäller flyttningars inverkan på barnfamiljers liv.

Gustav Jonsson och Annalisa Kälvesten menar att "den traditionella bondefamiljen inflyttad i en stadsvåning" är den dominerande familjetypen inom arbetarklassen. Denna typ upplever konflikter mellan ideal och den faktiska verkligheten. Den andra modellen är att godta den nya omgivningen och rätta sina värderingar efter den.

"Den nye arbetaren"

Liljeström refererar också till en brittisk undersökning bland *höglönearbetare med hög geografisk rörlighet.* Här talas om en "ny arbetare" och en "ny arbetarfamilj". Familjerna har få sociala band i sin miljö. Den typ av solidaritet som anses typisk för etablerade arbetardistrikt saknas i de socialt blandade bostadsområdena utan gemenskapsmönster. När man flyttat från släkten och saknar en lokal gemenskap blir man ännu mer hänvisad till hemmet och den äktenskapliga familjen.

Rollförpliktelserna för en familjefar betyder en ökad press på mannen att öka sin inkomst. De står i konflikt med ett mera omfattande deltagande i fackföreningsverksamhet eller i arbetarbaserade klubbar och föreningar samt med umgänge med arbetskamrater på fritiden. Arbetaren synes ge hög prioritet åt familjen när det gäller fördelningen av tid och krafter. Hans hustru och barn slår ut arbetskamrater och politiska intressen. Familjelivet står som den viktiga källan till tillfredsställelse, medan man t. ex. inte väntar sig att själva arbetet skall ge något annat än just pengar för familjen. Arbetarna har en tendens att nedvärdera arbetet

ur andra än rent ekonomiska aspekter. Med andra ord tycks ett privatiserat socialt liv och en rent ekonomisk relation till arbetet ses som två sidor av denna livsstil – det synes vara två aspekter i detta sätt att leva som ömsesidigt stöder varandra.

Arbetarnas sociala liv avsnörs också av den trägna förekomsten av skiftarbete och övertid. Det är vanligt att hustrurna förvärvsarbetar i den mån de inte har små barn. Lägg därtill trädgårdsarbete, underhåll av hus och bil och andra ägodelar. Den effektiva arbetsfamiljen med barn och ekonomiska livsmål räcker inte till för annat. Tid och krafter sätter sina gränser. Solidariteten med samhället får stå över. Man röstar på arbetarpartiet och slår vakt om sin välfärd. Men solidariteten gäller den egna familjen. Känslan för kollektiva intressen, såväl på arbetsplatsen som i samhällsfrågor i stort är försvagad.

Majoriteten av arbetarna sätter i första rummet den stadigt stigande levnadsstandarden i hemmet och möjligheterna att ägna sitt liv utanför arbetet åt hustru och barn.

”Förortsliv”

Dessa engelska resultat är intressanta att jämföra med vad folklivsforskaren *Åke Daun* nyligen kommit fram till i sin undersökning av bl. a. förorten Vårberg. Intervjuer med hundra barnfamiljer bildar underlaget för Dauns undersökning.

Daun fann att de flesta av invånarna hade ganska få ytliga relationer till sina grannar. De nyinflyttade tänker sig ofta att rätt snart flytta vidare till en ännu bättre bostad. Denna faktor är ett hinder för att knyta bindande vänkontakter. Inom ett och samma hus hälsade man dock på varandra och utbytte ibland några ord om väder och vind. Dessa grannrelationer var typiska för männen och för de förvärvsarbetande kvinnorna. Kontakten mellan hemarbetande kvinnor med små barn var mera utvecklad. Barnen brukade vara den förmedlande länken vid dessa kontakter. Samtalen mellan kvinnorna begränsade sig i stort sett till frågor om hem och barn. Daun säger att denna kombination av fysisk närhet och litet eller obefintligt samhandlande är ett nytt fenomen i historien som hör den moderna storstaden till. Han frågar sig: Varför bor man nära vanrandra men har lite kontakt? Han hänvisar främst till sex förklaringsgrunder:

1. Det differentierade samhället med social och rumslig åtskillnad.

2. Närstående bor på annat håll, behov av social kontakt tillfredsställs genom dessa.

3. Man tror att grannarna är annorlunda människor, att bo i samma hus ger i sig få informationer.

4. Mängden av grannar omöjliggör närmare kontakt.

5. Klasskillnader skapar fortfarande osäkerhet.

6. En kulturförändring i två viktiga avseenden. a) Det bildas inte längre lokala kulturer utan rationell kultur. b) En ökad betoning av familj och nära vänner på bekostnad av närmandet till andra människor. (Jämför här med de engelska undersökningarna som visar på "den nya arbetaren" som sätter familjen främst. Resultaten överensstämmer.)

Daun säger vidare att en iakttagelse som många gjort är att den sociala verklighet som skapas av människors yttre villkor, tilldelar individen föreställningar och normer i samklang med denna verklighet. Människor i moderna bostadsområden, som på grund av familjevillkor, arbetets art eller byte av bostadsort saknar nära kontakter på den nya bostadsorten, blir mer missgynnade än de var i en äldre samhällstyp. Den allmänna orienteringen mot familj och nära vänner förefaller att resultera i en utvecklad färdighet i icke-identifikation med människor utanför denna krets. Hur andra människor lever är inte en sak som angår en. Välfärds- och servicestaten har bibringat oss alla en kulturell föreställning om ansvarsdifferentiering såsom en sida av arbetsfördelningen i samhället.

Daun har emellertid funnit att människorna i förorterna inte lever något enformigt liv. Livet är fullt av aktiviteter och omväxling men vardagslivet är hårt inrutat och koncentrerat till kärnfamiljen. Helgerna tillbringas oftast ej i bostadsorten, inte heller i storstadens city där ett rikt kulturellt utbud finns. De som har tillfälle åker till landet. De andra, de resurssvaga, de som inte har resurser eller möjlighet till bil. sommarstuga, utlandsresor, inte har släkt på landet, har att leva i den bristfälliga förortsmiljön. De känner sig maktlösa och isolerade. De försöker kompensera med t. ex. alkohol eller narkotika. De får ofta kropps–själsliga och/eller sociala problem.

Daun föreslår att bristerna i förorternas yttre miljö kan mildras genom att öka de resurssvagas tillgångar (bil, sommarstuga, resor, idrott etc behövs); genom att skapa bättre miljö på andra håll där man vistas mycket, särskilt i arbetsmiljön; genom att skapa alternativ till den torftiga yttre miljön genom "samhem" och liknande komplement.

Familje- och yrkesliv

Liljeström säger sammanfattande att den geografiska rörligheten, befolkningskoncentrationen och den sociokulturella hemlösheten ökar den lilla närgruppens, familjens, betydelse som fast punkt för individerna. Från samhällets synpunkt har man som tidigare nämnts fått en liten familj som passar till en rörlig arbetsmarknad – men den bygger på låg delaktighet och ringa engagemang i de samhällsmiljöer den lever i. Det finns de som talar om barnalienation, dvs barnen har känslor av främlingskap i miljön på grund av bl. a. familjeprivatismen. Barnen kan inte uppfatta meningen eller helheten i vad de vuxna har för sig.

Liljeström tar också upp ett avsnitt om spänningar mellan familj och yrkesliv. Hon hänvisar här främst till *sociologen Parsons*. Denne har satt upp mönster för familjeroller och för yrkesroller.

Mönster för familjeroller

Man visar sina känslor.
Man är öppen och intim och uppfattar varandra som totala personligheter.
Man tar hänsyn till omständigheterna, till person och till vilken relation man står i till den andra.
Man lägger märke till allmänna kvaliteer, vad en person är.

Mönster för yrkesroller

Man är saklig och disciplinerad, man håller känslorna utanför.
Man begränsar sig till de specifika sidor hos andra, som har med saken att göra. Man är opersonlig.
Man följer regler och bestämmelser. Alla i den kategori för vilken reglerna gäller skall behandlas lika.
Man lägger märke till prestation, vad en person gör.

Liljeström ställer upp som ett viktigt kriterium på familjens bidrag till sina medlemmars tillfredsställelse i vad mån familjemedlemmarna kan kombinera roller inom fyra funktionsområden med varandra:

att kunna ägna sig åt sina barn
att kunna utöva ett yrkesarbete
att kunna delta i socio-politiska sammanhang (dvs. kunna ta del i sociala angelägenheter som människor/grupper har gemensamt ansvar för)
att ha tillgång till egen tid, tid att vara i fred, tid att söka stimulans, omväxling och fördjupning i intressen av skilda slag.

Sociologerna R och R Rapaport har tagit upp yrkes- och familjeroller. De uppmärksammar att människor tillmäter sina familje- och yrkesroller olika vikt i sina liv. Många variationer finns i hur man ser på sina roller – arbetet det bästa man har eller ett nödvändigt ont.

Andra forskare har pekat på likheter i sätt att vara i arbetet och i familjen, bl. a. följande:

1. Något av den behandling individen röner i arbetet tar hon med sig hem och överför det på familjemedlemmen.

2. Instabilitet i familjelivet hänger nära samman med instabilitet på arbetsmarknaden.

3. Företagarandan i yrket leder till uppmuntran av företagsandan i uppfostran.

4. Fäder i medelklassen värderar stridbarhet, aggressivitet och självhävdelse hos sina barn eftersom det handlar om dispositioner som för framåt i deras yrken.

För många kompenserar familjen och fritiden arbetets tristess och hot mot självkänslan. Familjens betydelse ökar i arbetarnas liv. Några forskare (Blood och Wolfe) har funnit att ju mer en man tjänar desto mindre tid har han för hemarbete. Liljeström sammanfattar sålunda: ”de

unga familjer, som försöker justera sina familje- och yrkesroller till varandra, så att de motsvarar parternas ömsesidiga behov och deras färdigheter och intressen, handlar mot bakgrunden av ett samhälle, vars arbetsmarknad rymmer yrkeshierarkier, arbetsvärderingar och avsevärda löneskillnader. Det är mycket i valsituationen som skiljer den ena familjen från den andra".

Föräldrarna tar således med sig sina yrkesroller hem med allt vad det kan innebära. Spänningen mellan föräldrarollen och andra roller (t. ex. yrkesrollen) i samhället kan föra med sig att barnen betraktas som hindrande för föräldrarna.

Fadersrollen

Liljeström har speciellt studerat fadersrollen bl. a. därför att fadern företräder samhället och yrkeslivet i familjen och är präglad av specialiserade yrkesroller och starkt skiftande arbetsförhållanden. Fadersrollen förändras alltefter samhällets förändringar. Den gängse arbetarfamiljen har haft åtskilda världar för män och kvinnor. Mannen arbetar och kvinnan tar hand om barn och hushåll. Men ett flertal utländska studier pekar mot en förändrad fadersroll i arbetarklassen. Ett nytt intresse för barnen är tydligt.

Liljeström framhåller i detta sammanhang att bristen på kunskaper om svenska arbetarfamiljer är skriande. Man har tydligen inte tillmätt familje- och uppväxtförhållanden nämnvärd politisk betydelse. Har man trott att barn och kvinnor kunde avskiljas från arbetsliv etc och hänföras till männens privatliv? Risken finns att man skapar "ett motsatsförhållande mellan samhället och familjen. Och familjen vinner . . ." Är familjelivets privatisering ett tecken på detta? Åke Dauns undersökningar av Vårberg pekar på ökad betydelse för familjen i svenska samhället. Är det bra för barnen att familjen segrar ensam? Blir inte barnens värld för snäv då?

Enligt min uppfattning är en medelväg där både familj och samhälle svarar för barnens levnadsmiljö i vid bemärkelse att föredraga. Enbart det ena eller det andra är sannolikt i de flesta fall mindre lämpligt.

Liljeström fortsätter med att peka på att "det är lättare att tjäna ihop pengar än att vara en god far". Många nutidens barn växer upp fattiga på kontakt med vuxna män. Ett förhållande som barnstugeutredningen har pekat på med skärpa. Frånvaron av män i bostadsområdenas vardag ökar faderns betydelse för barn som mansmodell. Men han är mestadels borta på grund av arbetstiden och resorna till arbetsplatsen.

Arbetare och tjänstemän

I "Uppväxtvillkor" finns ett längre avsnitt om arbetare och tjänstemän som föräldrar. Detta kommer här att sammanfattas i korthet. *Sociologen Kohn* har forskat över hur föräldrarnas klasstillhörighet påverkar förhållandet mellan föräldrar och barn. Skillnader mellan tjänstemän och arbetare finns i bl. a. anställningstrygghet, lönestabilitet och allmän social

status. Tjänstemannayrkena går mera ut på att hantera medmänskliga relationer, idéer och symboler. I arbetaryrkena handskas man ofta med ting. Tjänstemannen bestämmer ofta mer över sitt arbete. Framgång i tjänstemannayrken beror mera på individens eget handlande och investeringar i arbetet. Förbättrade villkor för arbetarna är mera beroende av kollektivt handlande.

Kohn menar att det skapas en överensstämmelse mellan vad föräldrar erfar och deras arbete kräver av dem och vad de försöker förbereda och rusta sina barn för. Arbetare och tjänstemän uppfattar tillvaron på olika sätt.

En forskare, *E.N. Duvall,* kom 1945 fram till att *arbetare* vill att deras barn skall vara rena och snygga, de skall lyda, de skall respektera de vuxna och vara dem till lags. *Tjänstemän* vill att barn skall bli läraktiga, vetgiriga, de skall älska och lita på sina föräldrar, de skall lära sig att styra sig själva. Yttre uppförande och anpassning till regler väger tungt för arbetarföräldrar, barnets egna känslor och inre motiv som styrmedel är viktigast för tjänstemannaföräldrar.

Kohn fann liknande skillnader. Ju högre socialklass desto starkare betonar föräldrarna vikten av vetgirighet, nyfikenhet hos sina barn. Arbetarmödrar lägger vikten vid ärlighet och lydnad. "Lyckan" kommer på tredje plats hos arbetarmödrar men på första plats hos medelklassmödrar. Tjänstemannaföräldrar följer med den pedagogiska debatten, de läser barnpsykologiska böcker och artiklar. Barnpsykologiska insikter tränger in i arbetarhem ofta i ett läge då tjänstemannahemmen redan övergett ståndpunkten för nyare rön. Tjänstemannen har råd att koncentrera sig på känslor och motiv, arbetaren måste klara den hårda primära kampen för livets nödtorft.

Här bör kanske inskjutas att den bild av förhållandet arbetet – tjänstemän/arbetare – barn som Kohn och Duvall tecknar självfallet inte är hela sanningen. Samspelet mellan parterna är givetvis också en funktion av andra faktorer som den yttre miljön, resurser i olika avseenden etc. Vidare bör framhållas att man har att iaktta en viss försiktighet vid tolkningen av utländska resultat.

Liljeström frågar sig: Hur stor handlingsfrihet ger det dagliga arbetet tjänstemän och arbetare i dagens Sverige?

Enligt låginkomstutredningens synsätt är som tidigare redovisats en familjs levnadsnivå en fråga om i vilken utsträckning familjen förfogar över resurser i pengar, ägodelar, kunskaper, fysisk och psykisk energi, sociala relationer, säkerhet m. m. med vars hjälp familjen kan kontrollera och medvetet styra sina levnadsvillkor.

Skillnader mellan tjänstemän och arbetare finns i inkomst och inkomsttrygghet. Tjänstemän har det som helhet bättre. Men klyftorna minskar. Arbetarnas miljö är ofta särskilt påfrestande. Låginkomstutredningen var mycket värdefull med sin kartläggning som något ökade våra kunskaper om skillnader i barns uppväxt- och familjevillkor. Men på detta område återstår mycket att vinna klarhet i. Det finns dock avsevärda skillnader mellan arbetares och tjänstemäns levnadsförhållanden. Och därmed deras barns levnadsförhållanden. Skillnader finns i

inkomster, anställningstrygghet och arbetsvillkor. Det skiljer sig i hur de blir bemötta på arbetsplatsen, handlingsfriheten i arbetet, arten av påfrestningar, utsattheten för hälsorisker, arbetsmiljön, förmågan att göra sig hörd politiskt och att försvara sin rättssäkerhet. Hur blir de svenska gruppernas allmänna livsperspektiv? Vår kunskap är som sagt liten när det gäller vårt land.

Goldthorpe har inventerat brittisk sociologisk litteratur. I sammandrag ser arbetsklassperspektivet och medelklassperspektivet ut så här:

Arbetarklassperspektivet

1. Samhället är uppdelat i "oss" och "dom". "Dom" är folk som sitter i positioner där dom kan utöva makt och auktoritet över "oss".

2. Det är inte mycket man kan göra åt den sociala verkligheten. Den stora ekonomiska frågan är att man skall slå vakt om det man har, om den levnadsnivå man lyckats arbeta ihop, men man kan inte vänta sig att saker och ting skall bli så särskilt mycket bättre än de är.

3. Framtiden ligger utom individens kontroll. Det är bäst att leva en dag i sänder och ta väl tillvara vad nuet har att bjuda på.

4. Arbetarklassens etik är kollektiv. En ensam individ kan uträtta föga. Vill man kämpa för något så får man göra det kollektivt. Ömsesidig hjälp och gruppsolidaritet är nödvändiga värn mot livets svårigheter och "deras" försök till dominans.

Medelklassperspektivet

1. Samhället är skiktat i en hierarki av livsstilar och prestige. Men det har en relativt öppen struktur. En duktig och karaktärsfast individ kan ta sig upp.

2. Man strävar efter att få det bättre och bättre. Man söker bättre levnadsstandard, prestige och livsstil.

3. Man avstår från njutningar idag till förmån för större vinster på längre sikt. Man är starkt inriktad på mål i framtiden.

4. Medelklassens etik är i grunden individualistisk. Det primära värdet ligger i individens prestation. Dock är barnens prestationer något som verkligen angår hela familjen. Föräldrarna satsar på att ge sina egna barn en "bättre start i livet" än de själva fick och väntar sig att deras barn skall "gå långt" och ta sig uppå på den sociala skalan.

Allmänt sett bör det ju påpekas att själva uppdelningen i de båda klassperspektiven är tveksam från svensk synpunkt. Men ändå kan den ha sitt värde som utgångspunkt för en vidare diskussion om arbetets kraft att prägla människors beteenden och åsikter.

En amerikansk forskare (*Strodtbeck*) visar att fäder som är framgångsrika i sina yrken har mera att säga till om hemma än mindre framgångsrika män.

Amerikanen *Brenton* har funnit att medelklassfäderna driver på sina söner hårt för att de skall få goda betyg. Även deras hustrur underordnar sig framgången som mål.

Den nya byråkratiska medelklassen (tjänstemän, ingenjörer m. fl.) lär sina barn anpassning och umgängesvett, barnen får sina behov omedelbart och ofta tillfredsställda. Självförsakelse och sparsamhet är inte viktiga dygder som i småföretagarfamiljer. Den nya funktionärsgenerationen lägger an på att vara som andra, på ett utåtriktat sätt och på en säljande personlighet (*Whyte*). Stabilitet och trygghet är högt värderade.

Den "nye arbetaren" och hans hustru i överflödssamhället (*Goldthorpe*) har höjt sina ambitioner för sina barns framtid. Skillnaden mellan dem och tjänstemannaföräldrarnas aspirationer har minskat. De väntar sig att deras barn skall ha en högre utbildning än vad de själva fick och de föredrar klart icke-manuella yrken för sina barn. Inkomst och framtidsutsikter samt barnets allmänna intressen läggs det stor vikt vid. Man strävar efter ett arbete som ger hyggligt betalt i kombination med egen inre tillfredsställelse. LO:s undersökning "Stress på svenska arbetsplatser" tyder på att det kan vara problem att finna dessa arbeten för den svenska arbetaren.

Liljeström redovisar att sex av tio föräldrar vill ha in sina barn på gymnasier men en lyckas. Hälften av föräldrarna vill att barnet skall bli tjänstemän men en femtedel av sönerna blir tjänstemän. Forskare säger att tjänstemannaföräldrar är framgångsrikare med sina barn än arbetare, därför att arbetarföräldrar inte kan ge sina barn ett effektivt stöd i hemmet. Följande skillnader redovisas:

Två tredjedelar av tjänstemannaföräldrarna säger att de regelbundet samtalar om barnens framsteg eller svårigheter i skolan, mot två femtedelar av arbetarföräldrarna.

Tjänstemannaföräldrar tror mera på sina egna möjligheter att bistå sina barn med skolan; hjälp med läxorna eller på andra sätt, genom att skapa gynnsamma yttre betingelser, rätt atmosfär för studier, genom att uppmuntra nyfikenhet och respekt för kunskaper m. m.

Tjänstemannaföräldrar är mera insatta i vad som händer barnen i skolan. De är också mera beredda att vända sig till lärare för att få upplysningar. De identifierar sig närmare med skolan. De kan lättare använda sig av skolan som en rådgivande institution.

Tjänstemannaföräldrar har bättre kunskap om sambanden mellan olika skolämnen och de krav olika yrken ställer, vilken betydelse olika ämnen har. Arbetarföräldrarna (i det brittiska materialet) synes vara speciellt hjälplösa i sistnämnda avseende. De ger sina barn felaktiga råd ifråga om vilka ämnen man bör satsa på.

En svensk undersökning (*Kärrby*) om barnuppfostran och moralutveckling bland sjuåringar visar att socialgruppsskillnaden i disciplinfrågor tycks gälla även för svenska förhållanden. Medelklassföräldrar tränar sina barn till en starkare självstyrning och socialt effektiv impulskontroll. Arbetarbarnen är strängare hållna och mera aggressivt fostrade, men hämmade i vuxnas närvaro etc. Arbetarfäder har en mera påtagligt kontrollerande roll än fäder i högre socialgrupper.

Liljeström sammanfattar kring arbetare och tjänstemän som föräldrar att *arbetare* får en återkommande erfarenhet av socialt samspel där det är i förväg bestämt att andra har läget under kontroll. Initiativ och inflytande kommer uppifrån. Man har att lyda, att anpassa sig. Därför blir yttre kontroll, yttre auktoritet och lydnad av order viktiga erfarenheter av yrkeslivet som vidarebefordras till barnen. Barnen uppfostras med auktoritet. *Tjänstemän* premieras för det personliga initiativet. Tro på individen själv och den egna inre kontrollen förmedlas till barnen. Man uppmuntrar barnen till att uttrycka sig, att ange skäl, att undersöka mänskliga relationer etc. Slutfrågan för Liljeström blir: "Socialiseras arbetarbarnen till att kontrollen mellan klasserna inte bygger på ömsesidighet, utan på ett över- och underordnande?"

Bristen på vetskap

"Uppväxtvillkor" har ovan refererats och sammanfattats ganska ingående med tanke på det utrymme som står till förfogande för denna rapport. Anledningen till detta är att Liljeström har samlat forskningsresultat från olika håll (mest utländska) om yrkets inflytande på samspelet mellan vuxna och barn. Dessutom är boken den enda i sitt slag hittills i Sverige (vad jag kan finna) där samspelet mellan de vuxna och barnen i samhället tas upp och där föräldrars arbete och inverkan på barnen behandlas i någon omfattning.

Vad som emellertid är uppenbart vid genomgången av den litteratur som finns är bristen på svenska undersökningar och svensk forskning. Vi vet helt enkelt inte hur föräldrars arbete inverkar på barnens uppväxt i Sverige. Vi kan göra mer eller mindre kvalificerade gissningar – till vad nytta det nu kan tjäna. Generaliseringar som tjänstemän och arbetare måste vi använda oss av och då lita mest till utländska undersökningsresultat. Bristen på kunskap är allvarlig och kan få långtgående följder och bör avhjälpas genom bl. a. forskning och utredning inom sociologin, pedagogiken och psykologin.

Pedagogen *Eva-Mari Köhler* har i en doktorsavhandling 1973 pekat på att uppfostringsprocessen mellan barn och föräldrar är föga känd. Hon säger att såväl om tid, föräldrakunskap och om ekonomiska förhållanden gäller att analysen av uppfostran blir ofullständig om vi inte kan uttala oss om *varför* olika föräldrar har olika mycket tid, kunskap eller pengar, och om vi inte kan uttala oss om vilken konkret inverkan detta har på processen uppfostran. Analysen blir också ofullständig om vi inte kan förklara vilken betydelse uppfostran har för barnen i relation till andra krafter i samhället.

Sammanfattande synpunkter

Arbetet tar en stor plats i de flesta människors liv. Det är därför också naturligt att arbetet påverkar oss i hög grad. Det påverkar oss till kropp

och själ, det påverkar vårt familjeliv och våra barn, vår fritid och vårt umgänge. Det påverkar våra möjligheter att uppfylla vardagens krav och våra drömmål. Det påverkar vår fysiska och psykiska hälsa i positiv eller negativ riktning. Det påverkar vår allmänna inställning till vad livet är och bör vara. Det påverkar inställningen till hur våra barn skall leva och vad de skall bli som vuxna. Vårt arbete, vårt sätt att arbeta och vårt sätt att se på arbetet har också stor betydelse för hur framtiden kommer att se ut för kommande generationer. Barnen får, utan att kunna göra något åt det, bära en stor del av den börda som arbetslivets problem ger familjerna.

Aldrig har så många människor i vårt land haft förvärvsarbete som nu. Aldrig har så många kvinnor förvärvsarbetat, särskilt då gifta och sammanboende kvinnor. Enförsörjarhushållet har till stor del ersatts av tvåinkomsthushåll. Ökningen av kvinnornas förvärvsintensitet kommer sannolikt att fortsätta i snabb takt.

För barnen innebär denna – från många synpunkter glädjande utveckling – att deras föräldrar arbetar utom hemmet och således inte hemma i lika stor utsträckning som förut. Ökade krav på annan och komplementerande barnomsorg blir en naturlig följd. Den moderna kärnfamiljen har behov av ersättare för föräldrarna i olika situationer. En utbyggnad av förskolans och skolans ansvar för barnen är t. ex. nödvändiga åtgärder. *Alla* barn bör få möjlighet till förskola och fritidsomsorg, även barn som har någon förälder hemma.

För många barn innebär föräldrars arbete att de blir helt eller delvis lämnade utan någon vuxenkontakt och omsorg medan föräldrarna arbetar. Detta måste också för föräldrarna skapa otrygghet och oro. Många barnomsorgsåtgärder med dagmammor, två- eller trefamiljssystem, släktingar etc. är kortsiktiga och osäkra lösningar och har oftast inte den kvalité som förskolan och fritidshemmen kan erbjuda.

Det är också en otrygghetsfaktor att barn idag i allmänhet ser mycket litet av de vuxnas arbetsliv utanför hemmet. Arbetslivet och barnen, familjen borde på något sätt komma närmare varandra.

För de barn som har förmånen att få en god barnomsorg utom hemmet medför föräldrarnas arbete å andra sidan att barnen får vuxen- och kamratkontakter samt stimulerande fritidsupplevelser m. m. utöver den samfostran som föräldrarna kan ge. Föräldrars arbete kan således också innebära positiva uppväxtvillkor för barnen. Fritiden står ofta som motsats till arbetet. Men det finns även ett klart samband mellan arbete och fritid. Arbetsvillkoren och fritidsbehoven hör ihop. Forskare (Bertil Gardell bl. a.) har pekat på att arbetstagare med tunga och tröttande jobb i betydligt mindre omfattning än andra deltar i fritidsaktiviteter (naturligt nog). Vidare att personer med osjälvständiga och mekaniska arbeten i högre grad än andra är hänvisade till passiv konsumtion av fritidsindustrins tjänster. Dessa förhållanden har självfallet återverkningar på barnen. Skillnaderna mellan människors levnadsförhållanden konserveras och vidgas kanske också. En fara som även kommer att bestå (förstärkas?) i det efterindustriella samhället som vi nu har gått in i.

Dagens arbetsliv *är* generellt sett och upplevs ofta av de arbetande som fysiskt och psykiskt krävande. Detta kommer att beskrivas i följande avsnitt om arbetets art.

Jag vill dock här som ett exempel lämna följande: Bullrande, monotona och stressande arbeten ger självklart effekter på den arbetsfria tiden. I en pågående studie av högmekaniserat sågverksarbete (Nilsson och Baneryd 1972) uppger många arbetare "att de efter arbetsdagens slut inte orkar tala ens med sin hustru och sina barn förrän flera timmar efter hemkomsten, när bullret och den mekaniska arbetsrytmen hunnit försvinna ur hjärna och kropp".

Många föräldrar har på grund av arbetstidens längd och förläggning och restidens längd inte tid för sina barn i önskad utsträckning. Många föräldrar är så fysiskt och psykiskt utmattade att de inte har ork för barnen när arbetet är slut. Många föräldrars uttalanden har omvittnat detta. Tiden för barnen blir ofta kort och kvalitetslös. *Det är alldeles uppenbart att dagens arbetsliv som helhet sett inte är bra för familjen och dess barn.* Arbetstiden, arbetsmiljön, arbetenas art, arbetsresornas tid m. m. måste ändras för att bättre passa till människors sätt att leva, barns sätt att leva.

Som framgår av det material som Liljeström ställt till förfogande är det både praktiska och teoretiska skillnader i tjänstemäns och arbetares sätt att se på sina barns uppväxt. Dessa olika inställningar m. m. till barnen och deras framtid etc. har sannolikt också konserverande effekt. Man kan förmoda att detta är en bidragande orsak till att rörligheten mellan socialgrupperna är så ringa. Arbetarklassens storlek är ju konstant enligt undersökningar om den sociala rörligheten (Eriksson 1968). Viss ringa rörlighet finns mellan socialgrupp I och II. Den "nya arbetaren" närmar sig dock enligt engelska forskare tjänstemännens uppfattningar om barnens uppväxt och framtid. Kan vi nå fram till och är det önskvärt att få fram en generell ideologi för vad vi vill med våra barn? Något slag av välfärdsmodell för barnen som samtidigt blir en framtidsmodell. En gemensam norm och bakgrund för föräldrarna och deras barn, för samhället att bygga på.

Sammanfattningsvis måste om framtiden skall bli bra, arbetets sociala eftereffekter noggrant studeras och kraftfulla åtgärder sättas in för att eliminera eller lindra de många negativa återverkningarna för särskilt barnen, som vårt sätt att arbeta för med sig.

3 Arbetets omfattning

Huvudmålet för svensk arbetsmarknadspolitik idag kan på ett förenklat sätt sammanfattas i orden full, produktiv och fritt vald sysselsättning. Arbetsmarknadspolitiken används också för att nå andra viktiga syften för samhället. Följande huvudsyften kan urskiljas. Politiken skall motverka arbetslöshet och hjälpa den enskilde till god inpassning i arbetslivet. Vidare söka motverka de kortsiktiga svängningarna i ekonomin. Att främja rörligheten på arbetsmarknaden är också en strävan. Arbetet skall dock inte bara ge försörjning och inkomst utan också vara en grund för självkänsla och egenvärde. Det är genom arbetet som man har möjlighet att gemensamt bygga upp välfärd. Arbetet kan sägas vara en social rättighet som bör tillkomma envar.

Arbetskraftsundersökningarna

Hur många arbetar då idag i Sverige? Det kan allmänt konstateras att vi f. n. har en mycket hög sysselsättningsgrad i vårt land jämfört med andra industriländer. Enligt siffrorna (årsmedelvärden) i arbetskraftsundersökningarna (AKU 1973) var det i åldrarna 16–74 år nära 4 miljoner som tillhörde arbetskraften. 2 à 3-procent av dessa är arbetslösa och resten förvärvsarbetande. Bruttoflödet till och från antalet arbetslösa är under ett år ca en miljon personer. I genomsnitt blir en sysselsatt arbetslös vart fjärde år. Den genomsnittliga arbetslöshetsperioden är tre à fyra månader.

Åke Elmér har i "Svensk socialpolitik" 1974 följande beskrivning, med informativ tabell, av undersökningarna:

Arbetskraftsundersökningarna görs varje månad men uppgifterna inhämtas under en fjortondagarsperiod genom intervjuer i hemmen (mest per telefon) och är inte så beroende av tillfälliga väderleksförhållanden som arbetsförmedlingens siffror. Undersökningarna utförs av statistiska centralbyråns utredningsinstitut på ett slumpmässigt urval av befolkningen över 14 år. De flesta uppgifterna som publiceras gäller befolkningen mellan 16 och 75 år. De avser i första hand sysselsättningsgraden och indelar befolkningen i *två grupper:* 1) de som tillhör arbetskraften, dvs har eller vill ha (och kan ta) arbete, och de som av olika skäl är 2) utanför arbetskraften, t. ex. "hemmafruar" (och "hemmamän"), studerande, pensionärer och långtidssjuka. De som tillhör arbetskraften indelas i tre

grupper: de som är i arbete, de som är tillfälligt frånvarande (sjukdom, semester etc.) och de som är arbetslösa. Arbetslösheten uttrycks i procent av dem som tillhör arbetskraften. Utöver de egentliga arbetslöshetssiffrorna får man också uppgifter om partiellt arbetslösa, dvs. personer som har deltidsarbete men önskar heltid, och latent arbetslösa, dvs. personer som inte söker arbete men som skulle ha gjort det om de trott att det tjänat något till (mest hemmafruar). Se figur 2.1.

Arbetskraftsundersökningarna ger de mest exakta siffrorna över sysselsättningsförhållandena, eftersom de är representativa för hela befolkningen. De visar också hur stor procent av de gifta kvinnorna (med och utan barn) som har förvärvsarbete, hur sysselsättningen i olika åldrar påverkas av studier och pensionering etc. En viss osäkerhet finns naturligtvis när det gäller att dra gränsen mellan dem som söker arbete

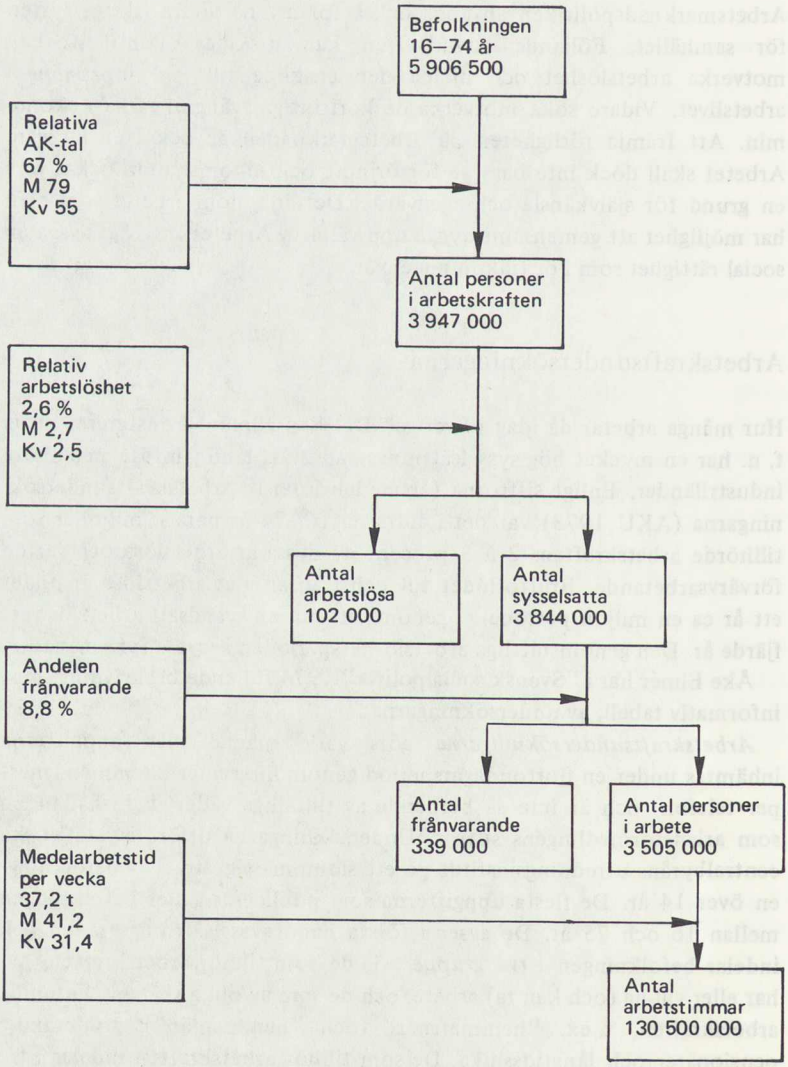

Figur 2.1 Schema över arbetskraftsundersökningarnas uppgifter. Siffror för mars 1973. Antalet partiellt arbetslösa var 96 000, antalet latent arbetssökande 109 000, varav 72 000 gifta kvinnor.

och inte gör det (t. ex. bland studerande och gifta kvinnor) eftersom man måste lita på att de utvalda intervjupersonerna talar sanning och eftersom man inte vet om t. ex. de som säger sig vara latent arbetslösa verkligen skulle söka arbete om förhållandena ändras.

67 % av befolkningen mellan 16 och 74 år tillhör 1973 arbetskraften. 1,93 miljoner är utanför arbetskraften.

För att inte få alltför siffertyngd framställning redovisas en del siffermaterial i bilagor. En kort sammanfattning av siffrorna görs också i slutet av avsnittet.

Siffror om kvinnors arbete

Vi har alltså en hög sysselsättningsgrad i vårt land. Sverige har också den högsta andelen förvärvsarbetande kvinnor bland OECD: s medlemsländer. Om man går närmare in i arbetskraftsundersökningarna 1973 kan man få svar på en del frågor man ställer sig när det gäller barn och föräldrars arbete. Som förhållandena är i dagens Sverige med kvinnorna oftast dubbelarbetande är *kvinnosiffrorna* de intressantaste. Hur många med förskole- och skolbarn arbetar? Statistiken är inte uppbyggd så att man kan se hur många män med förskole- och skolbarn i olika åldrar som arbetar. Den statistiken finns emellertid för kvinnor. *När får vi motsvarande statistik för män med barn?*

1973 fanns i åldrarna 16–74 år i arbetskraften 3 977 000 personer. Av dessa var 2 348 000 män och 1 629 000 kvinnor.

Sysselsatta var 2 295 000 män och 1 584 000 kvinnor. Av dessa var 1 515 000 gifta män, 780 000 icke gifta män samt 1 001 000 gifta kvinnor och 583 000 icke gifta kvinnor. Kvinnor med barn under 17 år fanns det 656 000 sysselsatta i förvärvsarbete. Av dessa hade 305 000 barn under 7 år och 351 000 barn mellan 7–16 år. Utanför arbetskraften fanns det 275 000 kvinnor med barn under 7 år och 132 000 kvinnor med barn i åldern 7–16 år, sammanlagt 407 000. Kvinnor med barn under 7 år stannar således hemma i mycket större utsträckning än kvinnor med barn i åldern 7–16 år. Detta är ju ingen överraskning och ingen nyhet. Några talar än idag om hemmakvinnorna som arbetskraftsreserv. I så fall är reserven enligt dessa siffror högst ca 400 000 kvinnor med barn under 16 år.

Går man vidare i siffrorna finner man att den *vanligaste åldern för kvinnor* med barn under 17 år i arbetskraften är 25–44 år. I dessa åldrar finns 493 000 kvinnor av de 675 000 som finns i arbetskraften. 10 % av kvinnor med barn under 17 år var arbetslösa.

Av personer som ej var i arbetskraften 1973 fanns det 1 034 000 som *arbetade i eget hushåll.* 57 000 män arbetade i eget hushåll och 977 000 kvinnor.

Regionala skillnader

Den *lokala arbetsmarknadens* struktur är av stor betydelse. Det är en kraftig variation i förvärvsintensiteten för gifta samboende kvinnor

mellan olika regioner i landet. Andelen förvärvsarbetande var enligt folkräkningen 1970 betydligt större i de södra delarna och i storstadsområdena än i landet i övrigt. Största andelen förvärvsarbetande gifta kvinnor i yrkesverksam ålder hade Boråsregionen med 52 %, Stockholm/Södertälje-regionen med 49 %, Eslöv-regionen med 48 % och Malmö/Lund/Trelleborg-regionen med 47 %. Att gifta kvinnor förvärvsarbetar var däremot inte lika vanligt i bl. a. norrlandsregionen där 30 % var vanligt. Det är således svårt för kvinnor att finna sysselsättning utanför storstadslänen.

I "Ortsbundna levnadsvillkor" (SOU 1974: 2) sägs följande:

"Andelen sysselsatta i olika köns- och åldersgrupper varierar lokalt och regionalt beroende på egenskaper hos arbetsmarknaden som endast långsamt förändras. Möjligheterna för kvinnor att få arbete ändras med näringsgrenssammansättningen, och denna förändras på lång sikt. Eftersom den kvinnliga sysselsättningen hittills främst varit koncentrerad till servicenäringar, förutsätter en snabb, radikal höjning av sysselsättningen bland kvinnor troligen relativt stora höjningar i servicesysselsättningen, vilket på grund av serviceutbudets hierarkiska uppbyggnad kan uppnås endast på ett begränsat antal ställen. Det bör kanske betonas, att den stelt könsbundna yrkesstrukturen inte är önskvärd. Till en del bryts naturligtvis också detta mönster av den ökade kvinnliga sysselsättningen inom industri och genom att arbetsuppgifter ändras på ett sådant sätt att kvinnor i ökad utsträckning kan beredas arbete i traditionellt manliga arbetsuppgifter. Det framhålls i 1972 års regionalpolitiska proposition att erfarenheten talar för att detta är en långvarig process. De regionala olikheterna i andelen förvärvsarbetande utgör därför ett närmast strukturellt inslag i ett hierarkiskt uppbyggt ortssystem."

Utvecklingssiffror

Om man jämför utvecklingssiffror 1969–1973 angående arbetskraftskategorier i åldern 16–74 år finner man följande av intresse i detta sammanhang. Från 1969 till 1973 har antalet *kvinnor* i arbetskraften *ökat* från 1 494 000 till 1 629 000. Ökningen är 135 000 och har gått stadigt från år till år. Under samma tid har antalet *män minskat* från 2 361 000 till 2 348 000, alltså minus 13 000. Gifta kvinnor har ökat från 924 000 till 1 023 000, dvs. med 99 000. Kvinnor med barn under 7 år har ökat från 274 000 till 317 000, dvs. med 43 000.

Antalet anställda har ökat från 3 310 000 år 1969 till 3 521 000 år 1973, alltså med 211 000. Antalet anställda kvinnor har ökat från 1 335 000 till 1 492 000, dvs. med 157 000. År 1930 var ca 700 000 kvinnor anställda. En fördubbling her skett på 40 år. Antalet anställda män har ökat från 1 974 000 år 1969 till 2 030 000 år 1973, sålunda med 56 000.

År 1965 *förvärvsarbetade* 46 % av kvinnorna med barn under 17 år, 1973 var procenten 62. Den lägsta yrkesaktiviteten ca 31 % hade 1973 mödrar med tre eller flera barn där yngsta barnen var under tre år. Av mödrar med endast ett barn, där barnet var under tre år, förvärvsarbetade

63 %. Skillnaden i förvärvsintensitet mellan mödrar med ett, två eller flera barn hade praktiskt taget försvunnit när yngsta barnet nått elvaårsåldern.

Det finns ett samband mellan mannens inkomst och hustruns förvärvsbenägenhet. Om mannen har låg inkomst förvärvsarbetar hustrun i högre grad.

Arbetande föräldrar i förort

Ett forskarlag (B Lagerkvist m. fl.) har studerat *förortsbarns hälsa och vårdbehov* i en nyuppförd Stockholmsförort 1972. Förorten kan sägas vara typisk. 257 fyraåringar har undersökts. Här skall tas upp en del resultat kring dessa fyraåringars familjestruktur och deras föräldrars arbetsförhållanden.

De 268 familjerna bestod av 220 tvåföräldrar och 48 enförälderfamiljer, varav en ensam far. Barnantalet fördelar sig olika på en- och tvåförälderfamiljer. Andelen mångbarnsfamiljer (tre eller fler barn) är större än i riket. Speciellt markant är detta för enförälderfamiljernas del. I riket var andelen mångbarnsfamiljer bland dessa 8,6 % och bland fyraåringarnas familjer i förorten 23 %. Mångbarnsfamiljerna, betraktad som en social grupp, innehåller flera med sociala problem, främst försörjningsproblem, än andra familjetyper (se t. ex. Inghe: Den ofärdiga välfärden).

I vilken utsträckning fyraåringarnas föräldrar hade någon form av arbete framgår av följande tabell:

Andelen fäder resp. mödrar med och utan förvärvsarbete vid undersökningen. I procent

Arbete utanför hemmet Förälder	Förekom	Förekom ej	N	Mor resp. far sakn.
Moder	40,2	59,8	266	1
Fader	96,4	3,6	220	47
N	319	167	486	

Av de åtta fäder som inte förvärvsarbetade var två arbetslösa och sex studerande (därav tre på omskolning). Av de 159 mödrar som inte förvärvsarbetade studerade tio, två var arbetslösa och två sjuka. Bland mödrar var förvärvsarbete utanför hemmet vanligare i enförälderfamiljerna. 66 % av dessa mödrar förvärvsarbetade utanför hemmet, medan detta gällde 35 % av mödrarna i tvåförälderfamiljerna. De sexton ensamma mödrarna som ej förvärvsarbetar är mycket unga mödrar med stor barnaskara. Några av dem är dagbarnvårdare.

En stor grupp bland dem som arbetar hemma (61 %) vill arbeta utom hemmet.

Man framhåller att arbetets betydelse för barnfamiljernas sociala situation och därmed för barnens livssituation har flera dimensioner. En fortfarande lika central aspekt är arbetet som försörjningskälla. Den kraftigt ökade förvärvsfrekvensen särskilt bland småbarnsmödrarna måste ses mot bakgrund av många barnfamiljers svåra ekonomiska situation idag. Men arbete utom hemmet påverkar också familjens möjlighet till gemensam social samvaro. Man har därför tagit fram uppgifter om arbetstidens längd, om frånvaron från hemmet på grund av resor samt arbetstidens förläggning på dygnet. (Dessa uppgifter redovisas här i de avsnitt de närmast hör till).

Sammanfattande siffror

Sammanfattningsvis kring dessa siffror kan sägas att 4 miljoner, dvs. hälften av landets befolkning tillhör arbetskraften. Ca 2 miljoner av personer i åldern 16–74 år är utanför arbetskraften. 3,5 miljoner var sysselsatta i förvärvsarbete. Det var 1,63 miljoner kvinnor i arbetskraften varav 1,58 miljoner sysselsatta. Kvinnor med barn under 17 år fanns i arbetslivet 656 000, varav 305 000 hade barn under 7 år och 275 000 i åldern 7–16 år. Utanför arbetskraften var ca 400 000 kvinnor med barn i åldern 0–16 år, därav 275 000 med småbarn under 7 år. 58 000 gifta kvinnor ville ha arbete om möjlighet fanns.

Ökningen inom en femårsperiod av arbetskraften i Sverige *svarar kvinnorna helt för* (+ 135 000). Männen har minskat med 13 000. Anställda kvinnor har ökat med 157 000 och anställda män med 56 000.

Andelen kvinnor som förvärvsarbetar *ökar ju äldre barnen är.* De kvinnor som inte är gifta förvärvsarbetar i större utsträckning än gifta även när de har barn under 17 år. De kvinnor som har fler barn förvärvsarbetar mindre ofta än de som har färre.

Kvinnans ålder är också en avgörande faktor. Hög förvärvsintensitet bland unga mödrar och unga kvinnor framträder starkt. På goda grunder kan det antas att nutidens unga kvinnor behåller hög förvärvsintensitet även upp i medelåldern. Andelen för gifta kvinnor i arbetskraften under 35 år beräknas av 1970 års långtidsutredning stiga från ca 55 % år 1970 till ca 65 % år 1980. För småbarnsmödrarnas del (barn under 7 år) beräknas motsvarande andel stiga från 45 % till 55 % förutsatt att barntillsynsmöjligheterna kan ordnas. Nästan hela ökningen av arbetskraftsutbudet sägs falla på kvinnorna (kvinnor med barn under 7 år och kvinnor i åldern 25–64 år).

Minderårigas arbete

Det arbetade 19 500 barn i åldern 14–15 år under 1973. De flesta inom varuhandel och restaurang, 6 600. Det kan här vara på sin plats att ta upp de särskilda bestämmelser som gäller för minderårigas arbete idag (enligt Elmérs redovisning i "Svensk socialpolitik").

"Minderåriga, dvs. i detta sammanhang personer under 18 år, får användas till arbete utanför den egna familjen först sedan de fullgjort sin skolplikt och tidigast under det kalenderår under vilket de uppnår 14 års ålder. Sedan grundskolan genomförts gäller 14-årsgränsen endast feriearbete. Även för sådant gäller dock inom industri, byggnadsarbete, hantverk, skogsbruk, samfärdsel samt hotell-, restaurang- och kaférörelse att man måste fylla minst 15 år under kalenderåret. Åldersgränsen är densamma för flickor som för pojkar.

Från huvudregeln kan i vissa fall undantag göras. Arbetarskyddsstyrelsen har medgivit att en rad uppräknade lätta sysselsättningar i olika yrken (även inom industri) får utföras under *ferietid* av skolungdom *som fyllt 13 år*. För eftermiddagsarbete under skolterminerna krävs alltid dispens i varje särskilt fall. Sådan dispens lämnas av yrkesinspektören efter yttrande från vederbörande rektor. Andra undantag från bestämmelserna kan beviljas av arbetarskyddsstyrelsen. Högre minimiålder än den vanliga gäller för vissa sysselsättningar. Sålunda är åldersgränsen för skeppstjänst enligt sjömanslagen i regel 16 år för pojkar och 18 år för flickor. För eldartjänst på fartyg är minimiåldern 18 år. Detsamma gäller arbete under jord i stenbrott och gruvor, vilket är helt förbjudet för minderåriga, om inte arbetarskyddsstyrelsen medger undantag.

Även beträffande själva arbetet finns det särbestämmelser för minderåriga. Arbetet får inte medföra fara för olycksfall, överansträngning eller annan skadlig inverkan på den minderåriges utveckling. Minderårig får inte heller användas till s. k. farliga arbeten, vilka enligt en särskild kungörelse antingen är helt förbjudna för minderåriga eller också endast tillåtna på vissa villkor. Bland *"farliga arbeten"* kan nämnas skötsel av lokomotiv, ångpannor och högspänningsmotorer, rengöring och smörjning av i gång varande maskiner, elektriska starkströmsarbeten samt arbete vid cirkelsåg, med explosiva varor och gifter. Beträffande nattvila och veckoarbetstid finns också vissa begränsningar (se nästa avsnitt).

Alla minderåriga som har arbete – utom hembiträden – ska ha en *arbetsbok*, som i regel erhålles i skolorna men som också kan fås på pastorexpeditionerna. I boken ska stå namn och födelsedag, uppgift om skolförhållanden samt läkarintyg om den minderåriges hälsa och kroppsutveckling. Läkarintyget kan bygga på skolhälsokortet. I arbetsboken ska vidare vara plats för anteckningar om anställning, arbetstid och sysselsättningar. För att få arbete ska den minderårige avlämna arbetsboken till arbetsgivaren. Läkarintyget ska visa att den minderårige utan fara för sin hälsa kan deltaga i det arbete, där han söker anställning. Under anställningstiden ska den minderårige en gång om året undersökas på arbetsgivarens bekostnad. Resultatet antecknas i arbetsboken. Denna förvaras av arbetsgivaren men överlämnas till den minderårige, om denne slutar sin anställning, och lämnas sedan till den nye arbetsgivaren. När den minderårige fyllt 18 år, ska boken skickas in till yrkesinspektionen."

Sammanfattande synpunkter

En grundtanke i vårt land är att alla skall ha rätt till arbete. Förvärvsintensiteten är idag hög i Sverige. Den mest markanta förändringen i arbetets omfattning är att så många kvinnor nu förvärvsarbetar. Det är dock att märka att de flesta, omkring 3/4, arbetar på deltid, dvs. mindre än 35 timmar. Sedan 1930 har antalet anställda kvinnor mer än fördubblats från 700 000 till 1 500 000. 1930 var de anställda kvinnorna

mestadels ogifta. Idag har de gifta kvinnorna arbete i stor utsträckning. 650 000 som arbetade 1973 hade barn under 17 år.

Om man jämför förhållandena på arbetsmarknaden åren 1964 och 1974 finner man att det 1974 finns 250 000 fler kvinnor i förvärvsarbete än för tio år sedan. Motsvarande siffra för män är endast 10 000.

Förhållandet att gifta kvinnor fått tillfälle att förvärvsarbeta torde bl. a. fört med sig ökad tillfredsställelse för dessa kvinnor och ökade resurser för barnfamiljerna. För ensamföräldrarna är arbetet en ekonomisk nödvändighet. Ökade nationalinkomster är en följd av kvinnornas arbete.

För barnen har det inneburit förändringar av både positiv och negativ art. Familjestrukturen har förändrats. Förut var det i regel en av föräldrarna (fadern) som förvärvsarbetade och var borta från hemmet under en lång tid av dagen. Den andra föräldern (modern) arbetade hemma med hushållsarbete och barnomsorg. Nu arbetar båda i stor utsträckning. På grund av detta har det blivit en nödvändighet att skapa andra former för barnomsorg än familjens. Exempel på sådana former är barnstugor med daghem, lekskola, fritidshem, dagbarnvårdare, trefamiljssystem m. m. Det faktum att kvinnor med barn förvärvsarbetar har således betytt krav på särskilda insatser från stat, kommun, arbetsliv, fackliga och politiska organisationer för att möta de ändrade förhållandena i familjen. Just nu pågår ett utbyggnads- och reformskede på barnomsorgsområdet. Utbyggnaden av förskolan och av skolbarnens fritidsaktiviteter efter skolans slut, av skolans inre arbete, av familjestödet, förslagen om sex timmars arbetsdag är exempel på åtgärder för att möta den nya situationen. Men förändringarna inom arbetslivet går trögt och långsamt.

För barnen har det inneburit att deras värld vidgats. Hemmet och föräldrarna är inte längre på samma sätt den enda fasta punkten i barnens liv. Förskolan och dagbarnvårdarna har tillfört nya miljöer för barnen. Skolan och kamraterna har fått ökad betydelse. Detta kan ses som i huvudsak positivt. Det nya familjemönstret har dock för många barn fört med sig *alltför* långa vistelser i bortamiljöer. Förskolebarn är ibland borta 10–11 timmar från hemmet. För många (enligt några undersökningar vart femte barn i förskole- och skolåldern) har det inneburit att de får klara sig själva när föräldrarna arbetar. De får nyckel till bostaden eller ingen nyckel men påse med smörgåsar. Dessa förhållanden kan elimineras genom att t. ex. förverkliga barnstugeutredningens förslag.

Ett framtida mål bör vara att båda föräldrarna ges tillfälle till att arbeta men i rimligare omfattning (t. ex. sex timmar) än nu.

Bilaga 1.1 Arbetskraftsundersökningar årsmedeltal 1973

Kvinnor med barn under 17 år fördelade efter civilstånd, yngsta barnets ålder, antal hemmavarande barn under 17 år och sysselsättningsstatus.

Civilstånd/ yngsta barnets ålder/ antal barn under 17 år	100-tal								Rel. frånvarotal (1)-(2) i procent av(1)	Rel. arbl.-hetstal (5) i procent av(6)	Rel. arb.-kraftt al (6) procent av(3)
	I arbetskraften						Ej i arbetskraften	Summa			
	Sysselsatta	Därav I arbete	I arb. minst 20 tim.	Sni 1	Arbetslösa	Summa					
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
Kvinnor med barn under 17 år											
Samtliga kvinnor med barn under 17 år											
1 barn	3 391	2 736	2 248	128	93	3 484	1 435	4 919	19,3	2,7	70,8
2	2 334	1 919	1 422	100	70	2 404	1 743	4 147	17,8	2,9	58,0
3–	838	708	495	67	24	863	890	1 753	15,5	2,8	49,2
1–	6 563	5 363	4 165	295	188	6 750	4 068	10 819	18,3	2,8	62,4
Yngsta barnet under 3 år											
1 barn	824	545	441	9	36	860	499	1 359	33,8	4,2	63,3
2	479	313	214	8	24	503	670	1 173	34,6	4,8	42,9
3–	172	125	82	14	6	178	390	568	27,1	3,5	31,4
1–	1 474	983	737	31	67	1 541	1 558	3 099	33,3	4,3	49,7
Yngsta barnet 3–6 år											
1 barn	567	474	403	15	21	588	266	854	16,4	3,5	68,5
2	679	585	419	23	18	697	588	1 285	13,8	2,6	54,2
3–	332	294	193	30	10	342	336	678	11,6	2,9	50,4
1–	1 578	1 353	1 015	67	48	1 626	1 189	2 816	14,3	3,0	57,8
Yngsta barnet 7–10 år											
1 barn	517	453	366	16	10	528	191	719	12,5	1,9	73,4
2	728	634	471	36	19	747	358	1 105	12,8	2,5	67,6
3–	282	243	184	21	7	290	145	435	13,9	2,6	66,6
1–	1 527	1 330	1 021	73	37	1 564	694	2 258	12,9	2,3	69,3
Yngsta barnet 11–16 år											
1 barn	1 483	1 264	1 038	89	25	1 508	480	1 988	14,7	1,7	75,9
2	448	386	318	34	9	457	128	585	13,9	2,0	78,2
3–	52	46	36	1	1	53	19	72	11,4	1,6	73,9
1–	1 984	1 697	1 392	124	35	2 019	626	2 645	14,5	1,8	76,3
Kvinnor med barn under 17 år											
Gifta kvinnor med barn under 17 år											
1 barn	2 579	2 103	1 677	118	54	2 633	1 109	3 742	18,5	2,0	70,4
2	2 094	1 725	1 253	96	53	2 147	1 581	3 727	17,6	2,5	57,6
3–	777	656	453	67	19	795	830	1 625	15,5	2,3	48,9
1–	5 450	4 484	3 384	280	125	5 575	3 519	9 094	17,7	2,2	61,3
Yngsta barnet under 3 år											
1 barn	581	388	309	8	18	600	310	910	33,3	3,0	65,9
2	426	280	188	7	18	444	583	1 027	34,2	4,0	43,2
3–	160	117	77	14	5	165	363	528	26,5	3,0	31,2
1–	1 167	785	574	29	41	1 208	1 257	2 465	32,7	3,4	49,0
Yngsta barnet 3–6 år											
1 barn	372	309	254	12	8	380	208	588	17,0	2,0	64,6
2	618	531	373	22	12	630	549	1 179	14,1	1,9	53,4
3–	315	277	180	30	8	322	313	635	12,0	2,4	50,7
1–	1 305	1 116	807	64	28	1 332	1 070	2 402	14,4	2,1	55,4

Forts.

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
Yngsta barnet 7–10 år											
1 barn	382	337	258	14	7	389	159	548	11,8	1,8	71,0
2	645	560	402	35	14	659	333	992	13,2	2,1	66,4
3–	259	222	166	21	6	265	138	403	14,3	2,2	65,8
1–	1 286	1 119	825	70	27	1 313	630	1 943	13,0	2,1	67,6
Yngsta barnet 11–16 år											
1 barn	1 244	1 070	856	83	21	1 264	432	1 696	14,0	1,6	74,5
2	405	354	290	31	9	414	115	529	12,6	2,1	78,3
3–	43	40	30	1	0	43	16	59	7,2	0,7	73,6
1–	1 692	1 464	1 177	116	29	1 722	562	2 284	13,5	1,7	75,4

Bilaga 1.2 Relativa arbetskraftstal för olika köns- och civilståndskategorier samt regioner

Procenttal.

Region	Båda könen	Män	Kvinnor		
			Samtliga	Gifta	Ej gifta
Hela riket	67,3	79,5	55,2	55,5	54,6
3 arbetsmarknadsområden					
Skogslänen (S, W, X, Y, Z, AC och BD)	63,8	76,3	50,8	52,0	48,8
Storstadslänen (A, B, M och O)	69,7	80,4	59,4	59,1	59,8
Övriga län	67,1	80,4	53,7	54,3	52,5
8 riksområden					
Stockholm (A och B)	71,2	80,8	62,1	61,5	62,9
Östra Mellansverige (C, D, E, T och U)	66,6	79,7	53,4	53,5	53,2
Småland med öarna (F, G, H och I)	67,2	80,6	53,9	55,4	50,9
Södra Götaland (K, L och M)	67,5	80,0	55,4	56,5	53,4
Västra Götaland (N, O, P och R)	68,2	80,8	55,2	55,1	55,6
Norra Mellansverige (S, W och X)	63,3	77,9	48,5	46,7	48,0
Mellersta Norrland (Y och Z)	65,1	75,6	53,8	55,0	51,8
Övre Norrland (AC och BD)	63,4	74,1	52,4	55,2	47,7

Bilaga 1.3 Gifta kvinnor som arbetar hemma

Av 731 000 gifta kvinnor som arbetar hemma (1973 års AKU-siffror) är 170 000 i åldern 55–64 år, 161 000 25–34 år, 149 000 65–74 år, 115 000 45–54 år och 104 000 i åldern 35–44 år. Av 246 000 icke gifta kvinnor som arbetade hemma var hela 185 000 i åldern 55–74 år.

4 Arbetets art

Arbetets art skiftar i mycket stor utsträckning. Det finns över 300 yrken i Svenskt yrkeslexikon. De näringsgrenar man vanligen brukar dela upp arbetsmarknaden i är följande:

1. Jordbruk, skogsbruk, jakt och fiske.
2–4. Gruvor och mineralbrott, tillverkningsindustri, el, gas, värme- och vattenverk.
5. Byggnadsindustri.
6. Varuhandel, restaurang och hotellrörelse.
7. Samfärdsel, post- och televerk.
8. Banker och försäkringsinstitut m. m.
9. Offentlig förvaltning och andra tjänster.

Inom offentlig förvaltning m. m. (9) var 1,15 miljoner sysselsatta år 1973 enligt årsmedelvärden i arbetskraftsundersökningarna (AKU). I grupp 2–4 var 1,11 miljoner sysselsatta och inom grupp 6 var 0,55 miljoner personer sysselsatta.

Kvinnors arbetsmarknad

Kvinnorna återfinns huvudsakligen inom gruppen 9 nämligen 776 000 (därav gifta 483 000), inom gruppen 6 finns 293 000 (gifta 182 000) och inom grupperna 2–4 268 000 (gifta 166 000).

Den svenska arbetsmarknaden idag är *påfallande uppdelad* på en manlig arbetsmarknad och en kvinnlig. De förvärvsarbetande kvinnorna finns i ett fåtal yrken relativt sett. En inventering av könsfördelningen inom olika yrken (ca 300 klassificerade) visar att tre fjärdedelar av de förvärvsarbetande kvinnorna är koncentrerade till endast 25 yrken. Kvinnorna finns huvudsakligen i servicearbeten (401 000 kvinnor av 509 000 sysselsatta) i kameralt och kontorstekniskt arbete (349 000 kvinnor av 445 000 totalt) och i hälso- och sjukvårdsarbete (211 000 kvinnor av 232 000 totalt) 1970 hade inom industrisektorn ca 80 % av kvinnorna arbetsuppgifter som klassificerades som rutinmässiga mot ca 19 % av männen.

Tabell 4.1 Yrken där mer än 10 000 kvinnor arbetade 1970

	Antal kvinnor	% kvinnor i yrket
Hemvårdare m. fl.	23 442	99,7
Telefonist	18 996	99,3
Sjuksköterska, sjukskötare	28 300	99,2
Hembiträde, barnskötare	43 931	99,1
Butiks- och restaurangkassör	15 392	98,1
Konfektionssömmerska	25 721	97,0
Sjukvårdsbiträde[a]	91 281	96,8
Köksbiträde	34 202	96,7
Sekreterare, maskinskrivare	67 335	95,4
Städare	48 937	89,5
Hovmästare, servitör	26 212	86,8
Affärsbiträde	117 498	79,5
Specialkontorist	112 485	79,0
Klasslärare	30 772	78,1
Kock, kallskänka	12 789	77,9
Bokförare, kontorskassör	41 593	74,6
Frisör, skönhetsvårdare m. fl.	16 566	74,6
Datamaskinoperatör	10 269	74,4
Paketerare	13 583	67,4
Elektroarbetare	11 780	62,8
Banktjänsteman	10 275	57,8
Lantarbetare	36 325	55,7
Lärare i läroämnen	12 091	42,6
Verkstads- och metallarbetare	10 807	33,8
Detaljhandlare, affärsföreståndare	16 643	30,2
	877 225	72,7

[a] Inklusive biträdespersonal inom hälso- och sjukvård. I tabellen finner vi 72,7 % av det totala antalet förvärvsarbetande kvinnor, men endast 12,2 % av de förvärvsarbetande männen.

I övriga yrken arbetade 329 695 kvinnor.

Totalt förvärvsarbetade 1 206 910 kvinnor.

Källa: Folk- och bostadsräkningen 1970.

Kvinnorna återfinns i *låglöneyrken*. Löneskillnaderna krymper mer och mer mellan män och kvinnor i samma yrke genom centrala löneförhandlingar och solidarisk lönepolitik. Kvinnornas timlön år 1965 utgjorde ca 75 procent av männens och 1970 hade procentandelen ökat till ca 80. Men ändå hjälper detta inte då män och kvinnor i så stor utsträckning finns inom skilda yrken och kvinnornas yrken är lågavlönade. Här kunde t. ex. stat, kommun och landsting gå före genom att vidta åtgärder bl. a. på lönesidan inom vård-, barnomsorgs- och sjukvårdsområdet som idag är lågavlönade "kvinnoyrken".

Allt fler kvinnor börjar förvärvsarbeta som framgår av föregående avsnitt. Sedan 1970 har 160 000 kvinnor skaffat sig arbete. Då *kvinnors arbete och barn* i dagens svenska samhälle hör så nära samman vill jag här lämna ytterligare synpunkter på och fakta om arten av kvinnors arbetsmarknad.

Från en rapport som regeringen lämnade till FN 1968 om kvinnornas status i Sverige kan saxas följande. "Rätten till arbete är en medborgerlig

rättighet, vilket kvinnorna måste upplysas om. Det är oförenligt med jämlikheten att betrakta kvinnorna som arbetskraftsreserv." ... "Föreställningen att kvinnor har större ansvar för arbetet i hemmet måste motarbetas så att inte förvärvsarbete ses som en bisyssla till hemarbetet."

Drygt en och en halv miljon av landets 4 miljoner kvinnor arbetar utom hemmet. Avgörande faktorer för om en kvinna skall gå ut i förvärvslivet är mestadels kvinnans ålder, barnens antal och ålder samt mannens inkomst. En göteborgsundersökning bland 293 kvinnor gav till resultat att 142 *sade sig arbeta på grund av* kontaktbehov, 100 anförde tillgång till egna pengar som skäl, 87 att de trivs med förvärvsarbete, 53 ekonomiska skäl, 51 arbetade därför att det var lite att göra hemma, 37 tyckte att arbetet gav ökad självständighet, 35 ville utnyttja sin utbildning, samt 30 anförde möjlighet att förverkliga höjd standard och sparmål som arbetsorsak. Många kvinnor måste å andra sidan *stanna hemma på grund av* låg utbildningsnivå, brist på barntillsyn, motstånd från männen, brist på arbete och brist på attraktivt arbete.

En viktig faktor är tillfällen till arbete för kvinnlig arbetskraft. I det avseendet är det kraftiga variationer mellan landets kommuner. År 1970 var över 45 % av samtliga förvärvsarbetande i Stockholmsområdet och i Boråsregionen kvinnor. 35 % är vanligast i områden utmed Norrlandskusten och inom ett bälte avgränsat i norr av norra Värmland, norr om Siljan och strax norr om Stockholm, Uppsala, Karlstad och Strömstad. Söder om detta bälte är 40 % allmänt utom i delar av Kalmar län och södra Östergötland. En utmärkt bild av sysselsättningslandskapet för kvinnor 1970 får man av expertgruppens för regional utredningsverksamhet (ERU) kartdel i SOU 1974: 1.

Geografisk rörlighet

Dagens arbetsmarknad liksom i viss mån gårdagens förutsätter stor *geografisk rörlighet* hos arbetstagarna. En del tvingas långpendla mellan hemorten och den avsides liggande arbetsorten (se vidare avsnittet om restiden), en del måste vara borta från hemmet under lång tid på grund av arbetet (handelsresande, anläggningsarbetare, byggnadsarbetare etc) och en del måste flytta definitivt från hemorten till den nya arbetsorten.

Den vanligaste flyttningen är omflyttning inom församling, kommun eller region. Andelen flyttade över församlingsgränser har varit ungefär densamma i många år. På 1930-talet flyttade ca 525 000 personer över gränserna till annan församling varje år. År 1970 var det 740 000 vilket i procent av hela befolkningen är ungefärligen detsamma.

Större delen av flyttarna rör sig dock ganska korta sträckor. 1970 flyttade 280 000 personer (35 %) inom kommunen, 240 000 (31 %) flyttade till annan kommun i samma län och 220 000 (30 %) lämnade länet (därav flyttade 140 000 (19 %) till avlägsna län).

Man flyttar i båda riktningarna varför t. ex. nettoeffekten av 1970 års flyttningar över länsgränserna är endast 14 000 personer av de sammanlagt 220 000.

Vilka är det som flyttar? Åldersgruppen 20–29 år svarar för 40 procent av flyttarna över församlingsgräns 1970. De flyttar också längst. *Det är således i de barnafödande åldrarna man flyttar mest.* Det avlägsna jobbet har med yrkesval, karriär, konjunktur och utbildning att göra.

Det är de yngre, mer välutbildade och mer välbetalda som flyttar. Antalet flyttare har successivt ökat. Varje år byter ungefär 8 av 100 svenskar boendeförsamling. Andelen har i stort varit konstant under hela 1900-talet.

Kvinnornas situation på arbetsmarknaden försämras väsentligt i varje fall på kort sikt i samband med flyttningar (ERU). Inkomsterna tenderar att minska.

En uppfattning om följderna av att byta arbete får man genom att, som man gjort i boken "Arbetslivet i kris och förvandling" (W. Korpi m. fl.), jämföra två LO-undersökningar från 1966 och 1969. Nedanstående tabell och kommentarer är hämtade från ovannämnda bok.

Tabell 4.2 Andel i procent av ofrivilligt bytande som fått det bättre sämre eller lika som förut i samband med senaste byte av anställning

Olika sidor av arbetet	Bättre		Lika		Sämre	
	LO3	LO1	LO3	LO1	LO3	LO1
Förtjänsten	32	34	29	43	39	23
Omväxlande o intressant	37	24	51	61	12	15
Fritt o självständigt arbete	40	26	50	63	10	11
Närmaste arbetsledning	33	21	59	65	8	14
Restid	26		47		27	
Arbetstidens förläggning	28	24	64	64	8	12
Förhållandena i arbetslokalerna	36	23	49	57	15	20
Arbetstidens längd	29	22	62	67	9	11
Arbetstakt o psyk. belastning	35	15	47	72	18	13
Arbetskamraterna	26	11	64	87	10	2
Fysisk belastning	35	22	53	66	12	12
Andra ekonomiska förmåner	14	12	76	71	10	16
Hälsopåfrestningar, hälsobesvär	22	10	66	81	12	9
Befordringsmöjligheter	6	16	78	69	16	15

Källa: Fackföreningsrörelsen och den tekniska utvecklingen. Delstudie 1. Lilla LO-undersökningen. "Lilla LO" – en undersökning bland medlemmar om omställningar och anpassningsproblem på arbetsplatsen. LO: s utredningsavdelning, Stockholm 1966 (stencil).

Lilla LO 3: Omställningar och anpassningsproblem på arbetsplatsen. LO: s utredningsavdelning, Stockholm 1969 (stencil).

1. Det tycks finnas en trend från den tid Lilla LO 1 omfattar (1963–1965) till den tid Lilla LO 3 omfattar (1966–1968) på så sätt att antalet personer som erhållit förbättringar vid de ofrivilliga bytena tycks ha ökat. Detta gäller i de flesta avseenden. Däremot tycks antalet personer som erhållit försämringar vara konstant – undantag utgör variablerna "förtjänst" och "arbetskamrater", där ett ökat antal personer erhållit försämringar.

2. Ett stort antal ofrivilliga bytare tycks vinna på bytet i så måtto att de får bättre lön (32 procent), ett mer omväxlande och intressant arbete (37

procent), ett mer fritt och självständigt arbete (40 procent), en bättre närmaste arbetsledning (33 procent), bättre förhållanden i arbetslokalerna (36 procent), bättre med avseende på arbetstakt och psykisk belastning (31 procent), och bättre med avseende på fysisk belastning (35 procent).

3. Ett antal ofrivilliga bytare erhåller försämringar med avseende på förtjänsten (39 procent), restiden (27 procent), förhållandena i arbetslokalerna (15 procent), arbetstakt och psykisk belastning (18 procent), och befordringsmöjligheterna (16 procent).

Dessa data antyder dels att konsekvenserna av nedläggningar och driftsinskränkningar varierar med tiden, dels att ett antal personer vinner på att tvingas byta, medan andra förlorar på det, och dels att förlusterna inte bara gäller förtjänsten utan även det utbyte av arbetet som utgörs av omväxling, frihet och självständighet i arbetet liksom av arbetstakt, psykisk och fysisk belastning och restid.

Lilla LO-studierna antyder alltså att kostnaderna för de personer som tvingats byta arbete p. g. a. nedläggning eller driftsinskränkning är avsevärda, och att dessa kostnader förutom i termer av "förtjänst" även bör uttryckas i termer av upplevelser av arbetsmiljö och arbetsinnehåll.

Lilla LO-studierna tar inte upp förändringsfaktorer utanför arbetet, såsom familjesituation, fritidssituation, social integrering på orten och förluster i samband med dessa faktorer. Inte heller redovisas de kostnader som har med allmän livstillfredsställelse och sänkt självkänsla att göra, vilket för de arbetslösa kan utgöra en väsentlig kostnadspost.

Sammanfattningsvis kan alltså konstateras att nuvarande kunskaper om konsekvenserna för de drabbade av en nedläggning i huvudsak är begränsade till om de drabbade erhåller nytt arbete eller ej, om nedläggningen innebär yrkesbyte eller ej, hur löneutvecklingen ser ut och vilka grupper det är som är speciellt utsatta för de negativa konsekvenserna. *Förutom Lilla LO-studierna är det tunnsått med data rörande övriga konsekvenser för de nedläggningsdrabbade.*

Hur barnen och familjelivet påverkas av arbetsbytet berörs emellertid inte. Det vore värdefullt om sådana undersökningar kunde göras.

Förhållandet mellan *glesbygds- och tätortsandel* av befolkningen har helt förbytts sedan mitten av 1800-talet. Glesbygden hade 1860 drygt 80 % av befolkningen, tätorterna under 20 %. 1970 var siffrorna de omvända.

Självfallet har den geografiska rörligheten och flyttningarna inverkan på barnen och föräldrarna. Även byten av bostad inom kommunen betyder krav på omställning. Detta har berörts något i avsnitt 2.

Förskjutningar har skett *mellan olika yrkesgrupper.* Industriarbeten har de senaste åren inte ökat. Den stora ökningen har skett inom tjänstesektorn. Jordbruks- och skogsarbeten minskar också på grund av sammanföringen till stora enheter och på grund av ökat maskinutnyttjande.

Arbetsmiljön

Arbetsförhållandena har väsentligt ändrats inom de flesta sektorer efter andra världskriget. Miljön i arbetet har också mer och mer uppmärksammats. Bättre arbetsplatser har åstadkommits. Mycket återstår dock att göra. Alltför många upplever sina arbeten som påfrestande och olämpliga. Många slås idag ut från arbetsmarknaden på grund av dålig arbetsmiljö, ålder, rationaliseringar och strukturomvandlingen m. m. Två negativa faktorer som man anser ha tillkommit i högre grad i arbeten nu är tidspressen och monotonin. Den arbetande har i många fall föga inflytande på sitt arbete. Vissa försök med företagsdemokrati har börjat tillämpas på många arbetsplatser. De anställda får delta i vissa beslut som rör arbetsförhållandena. Här är man dock inne i ett försöks- och utvecklingsskede.

Hanteringen och förekomsten av olika gifter på arbetsplatserna har också uppmärksammats. Då förhållandena på arbetsplatserna självklart återverkar även på den arbetsfria tiden (t. ex. familjelivet) kommer här vissa aspekter att tas upp.

Landsorganisationen (LO) gav 1971 ut en bok med titeln *"Stress på svenska arbetsplatser"*. Boken byggde på en enkätundersökning bland omkring 4 000 medlemmar. Syftet var att kartlägga de psykiska hälsorisker som kan vara förknippade med svenska arbetsplatsförhållanden. Liknande undersökning hade gjorts om fysiska hälsorisker (1968). Man har tidigare betraktat psykiska besvär i arbetet som i huvudsak beroende av personligheten. Numera har en rad undersökningar visat att psykisk hälsa och ohälsa är till stor del avhängigt av arbetsmiljön. Några *amerikanska forskare* hävdar att för att arbetstillfredsställelsen skall bli hög krävs ett positivt utbyte av arbetsuppgiften, att arbetet ger upplevelse av kompetens och att insatsen uppskattas genom beröm eller befordran. Vidare menar man att många som inte kan påverka sin arbetssituation eller överblicka meningen i arbetet upplever det som ett medel för att nå andra mål. Samband mellan okvalificerat arbete och psykisk ohälsa har också påvisats. Dahlström och Gardell (1968) har visat att mekaniserat arbete minskar möjligheten till självbestämmande i arbetet.

Det kan här vara skäl att också erinra om att man har funnit att ett brett spektrum av stressfaktorer som hör direkt ihop med livsvillkoren förekommer ofta vid fall av barnmisshandel. (D. Gil "Violence against children").

Låginkomstutredningen fann att 30 % av den vuxna befolkningen ansåg arbetet vara psykiskt ansträngande.

Följande gäller arbetare inom den privata sektorn:

Var femte arbetare har ett *mycket tungt* arbete *psykiskt* sett – ett arbete som både är jäktigt och enformigt.

Det finns ingen annan yrkeskategori där en så stor andel människor är utsatta för *buller i arbetet*, dvs. hela 62 %. *Öronbedövande buller för jämnan* har t. ex. 22 %.

70 % har ett *tungt*, 32 % ett *mycket tungt* arbete fysiskt sett.

60 % av arbetarna är utsatta för *luftföroreningar*, vilket också är en större andel än vad vi kan finna i någon annan yrkeskategori.

73 % har ett *smutsande*, 35 % ett *svårt smutsande* arbete.

27 % kommer i kontakt med *giftiga, frätande eller explosiva ämnen* i arbetet.

15 % blir utsatta för *kraftiga skakningar och vibrationer* i arbetet.

Av de utomhusarbetande kan 72 % få arbeta under *mycket dåliga* klimatförhållanden.

Det finns inte här utrymme för att närmare gå in på arbetsmiljön. Ämnet är för stort för detta sammanhang. Men kanske en uppräkning av några riskområden som finns i dagens arbetsmiljö ger en föreställning om vidden av riskerna för "olycksfall". Klimat, buller, fysikaliska och kemiska miljöfaktorer, vibrationer, belastning och arbetsställningar, belysning, strålning, arbetsredskap och arbetslokaler, damm, gaser, lösningsmedel, syror och alkalier, gifter och kemikalier. Den tekniska och ekonomiska utvecklingen innebär allt snabbare förändringar. Nya material, nya tillverkningsmetoder, effektiv planering och styrning av produktionen medför ofta en sämre fysisk miljö och ökade hälsorisker. En följd är också större psykiska påfrestningar, ökad stress, isolering och frånvaro av arbetsgemenskap.

Det är självklart att barnen på många olika sätt tar skada av föräldrarnas dåliga arbetsmiljö.

Yrkesskador

Många arbetare är idag rädda för yrkesskador på sina arbeten. Enligt uppgifter från LO känner 80 procent av medlemmarna oro för sin hälsa. Arbetsolycksfallen är också vanliga. *Elmér* har i "Svensk socialpolitik", 1974, redovisat och kommenterat yrkesskadestatistiken på följande sätt.

I tabell 4.3 återges några siffror som visar skadefrekvensen i Sverige under ett år. Statistiken är säkert fullständig när det gäller svårare olycksfall men lättare skador kommer inte alltid med, inte heller alla yrkessjukdomar, som ju i många fall inte upptäcks förrän den anställde har slutat på arbetsplatsen. Ibland är det också svårt att fastställa om en viss sjukdom beror på arbetsmiljön eller på något annat.

Man ser av tabell 4.3 att antalet allvarliga yrkesskador med svår invaliditet eller dödsfall som följd är mindre än en procent av samtliga. Men genomsnittligt är det dock varje arbetsdag två personer som dör och 12 som blir mer eller mindre invalidiserade genom olycksfall i samband med arbetet eller på grund av yrkessjukdom. Kostnaderna är mycket stora. De inskränker sig inte till de direkta utgifterna för vård och underhåll åt de skadade och deras familjer utan därtill kommer värdet av den uteblivna arbetsinsatsen. Denna kan åskådliggöras av att den är lika

stor som om omkring 35 000 arbetare vore helt borta från arbetet varje dag. Därtill kommer så alla de skador som inte kan mätas i pengar.

Tabellen visar också att en betydande andel av olycksfallen inträffar på väg till eller från arbetet (av dödsfallen mer än en fjärdedel). Denna del har ökat starkt genom den motoriserade trafiken. Inom de olika yrkesområdena är olycksfallsrisken naturligtvis olika (se tabellen). Den är också genomgående väsentligt lägre för kvinnor än för män, vilket dock delvis beror på att kvinnor brukar ha mindre riskfyllt arbete. Det är endast en mindre del av olycksfallen som direkt kan hänföras till lokaler och maskiner, flertalet är beroende av den skadades eget beteende. Detta kan emellertid i sin tur vara påverkat av hetsig arbetstakt – t. ex. i samband med ackordsarbete – olämplig temperatur eller belysning, dålig ventilation etc. Trötthet är en väsentlig olycksorsak och därför är arbetstidens längd viktig, inte bara per vecka utan också per dag och per arbetspass. Men även rent personliga förhållanden, t. ex. spritpåverkan, sömnbrist, sjukdom, kan naturligtvis inverka. Andra orsaksfaktorer är bristande instruktion i arbetet och försummelse att använda skyddsanordningar.

De skador som uppstår genom ohälsosamt eller nervslitande arbete,

Tabell 4.3 Yrkesskador 1970 med fördelning på vissa arbetsområden m. m.

Arbetsområde	Antal yrkesskador	Därav med påföljd		Yrkesskador per milj. arbetstimmar
		Invaliditet	Dödsfall	
Stuveriarbete	872	22	2	87,6
Gjuterier	566	3	–	82,6
Skogsbruk	5 339	88	16	78,3
Slakteri	2 345	16	1	68,0
Renhållningsverk	367	4	–	56,9
Malmgruvor	1 223	26	7	54,4
Sågverk	6 178	155	18	53,8
Fiskkonservindustri	211	1	–	49,7
Järn- och stålverk	4 895	74	5	46,6
Skeppsvarv	2 306	36	4	44,6
Husbyggnad	10 736	206	18	42,0
Sjöfart	2 348	27	11	40,5
Godsbiltrafik	3 259	56	13	37,3
Bilfabriker	3 152	79	–	35,8
Jordbruk	3 271	79	12	34,9
Sjukvård	3 278	27	–	8,7
Luftfart	93	1	–	7,2
Socialvård	1 368	14	–	6,1
Undervisning	1 691	25	4	5,2
Juridisk verksamhet	10	–	–	0,7
Alla arbetsolycksfall	121 824	1 926	272	21,5
Alla yrkessjukdomar	2 153	209	–	0,4
Alla färdolycksfall	11 378	410	117	
Summa yrkesskador	135 355	2 545	389	23,5
Därav män	113 021	2 126	347	30,5
Därav kvinnor	22 334	419	42	7,4

vilket endast så småningom visar sina verkningar genom sjukdom eller för tidig död, är svåra att statistiskt mäta men de är säkert minst lika allvarliga som olycksfallsskadorna. På en del områden har förhållandena blivit bättre genom den tekniska utvecklingen men i andra fall – t. ex. i fråga om hörselskador på grund av buller – tycks det vara tvärtom. Det råder inte tvivel om att förbättring av arbetsmiljön är en utomordentligt viktig fråga för det svenska folkets fysiska och sociala standard.

Slutsatser om arbetsmiljön

Det kan således antas mot bakgrund av gjorda undersökningar att dagens arbets- och miljöförhållanden knappast ger ökade förutsättningar för arbetstillfredsställelse och psykisk hälsa. Till detta kommer riskerna för fysisk ohälsa. Strukturomvandlingen i näringslivet för dessutom med sig krav på omställning både geografiskt och yrkesmässigt.

En naturlig följd av dessa förhållanden är en kraftig stegring av sjukfrånvaron (nu över 10 %) och personalomsättningen (normalt med 30 %). Beträffande sjukfrånvaron kan nämnas att några undersökningar visar att kvinnor har högre sjukfrånvaro än män. Man anser att en viktig faktor för sjukbortovaro är kvinnors dubbelarbete (hem- plus förvärvsarbete).

LO-undersökningen visade att 23 % kände sig ganska eller mycket stressade. Bara 24 % ansåg att deras arbete inte alls är psykiskt påfrestande. Följande fem huvudfaktorer till psykiska påfrestningar i arbetet kan urskiljas:

1. Hårt uppskruvad arbetstakt.
2. Fysiska hälsorisker (buller, rök m. m.)
3. Löneform (ackord)
4. Ofrihet och enformighet i arbetet
5. Olämplig arbetstid (skift m. m.)

I sammanfattningen av LO-undersökningen ifrågasätter man, liksom många andra gör, det ensidigt ekonomiska produktivitetstänkandet. Man framhåller att det är hög tid för nytänkande och att detta omsätts i handling. *En ny målformulering är av nöden* där de mänskliga aspekterna av arbetslivet ges förtur framför de ensidigt ekonomiska.

Sammanfattande synpunkter

Arten av föräldrarnas arbete har i ett 30–40 års perspektiv väsentligt ändrat karaktär. Strukturomvandlingen inom näringslivet har haft till följd att jordbruksarbetet har minskat mycket, industriarbetet inte ökat och tjänstesektorn ökat väsentligt. En ökning av den offentliga sektorn kan förväntas ske under resten av seklet. Kvinnorna arbetar huvudsakligen inom industrin, offentlig förvaltning och handel. Kvinnorna återfinns främst i 25 yrken som är lågavlönade.

Arbetsmarknaden är sådan att den i stor utsträckning kräver rörlighet. Familjer måste ofta bryta upp och flytta till nya miljöer. Vad detta kan innebära för barnen har något behandlats i avsnitt 2. Här saknas dock övergripande svenska undersökningar.

Arbetsförhållandena har i många avseenden förbättrats. Men tidspress, monotoni och ringa inflytande på arbetsplatserna upplevs i många yrken som påfrestande. Till detta kommer att arbetena ofta är fysiskt tröttande eller psykiskt krävande. Många sjukskrivningar i Sverige orsakas av stress. Olycksfallsrisker och andra miljörisker är framträdande.

Det är enligt min mening väsentligt att man i mycket större utsträckning tar hänsyn till de undersökningar som gjorts kring arbetsmiljön. Speciellt då till de undersökningar som tar upp de svårmätbara problemen som t. ex. psykisk hälsa. 1960 års arbetsmarknadsutredning framhöll att de ekonomiska målen för arbetsmarknadspolitiken måste underordnas de sociala och mänskliga hänsynen. "Produktionen är till för människan . . ." Något sådant underordnande har inte skett! Målet har således inte uppnåtts. Det är klart belagt att många upplever sin arbetssituation som otillfredsställande. Därtill kommer, som visas i de följande avsnitten, att arbetstiden har blivit allt mer obestämd och onaturligare förlagd och att restiden till arbetet blir längre. Människorna idag måste också flytta till platser där arbeten finns i stället för tvärtom. Hur blir dagens föräldrar mot den bakgrunden? Hur har barnen det mot den bakgrunden? De allmänna risker som ligger i att utforma arbetslivet på fel sätt (dvs. så att det inte är anpassat till människan) *måste* uppmärksammas bättre. Visst är det dyra maskiner men människan är dyrare. Trötta, otillfredsställda föräldrar med mindre tid och ord för barnen är ett resultat som måste föra med sig konsekvenser som slår hårt långt fram i tiden. Att det är fråga om dåliga investeringar är inte svårt att inse! Eller är det?

5 Arbetstiden

Arbetstiden är en väsentlig faktor när det gäller att undersöka hur barn och familjeliv påverkas av föräldrars arbete. En för barn och föräldrar lämplig arbetstid innebär att samspelet, samfostran mellan dem åtminstone har tidsmässiga och praktiska möjligheter att gå bra.

Historisk återblick

Inom jordbruket och industrin var sömn- och matbehovet länge det enda som begränsade arbetstiden. Vid mitten av 1800-talet var en normal arbetsdag i en fabrik tolv timmar.

När fackföreningsrörelsen tillkom började den ställa krav på kortare arbetstid och längre semester. Man krävde under 1900-talets början att s. k. normalarbetsdag skulle införas. Denna skulle vara 8 timmars arbete, 8 timmars fritid och 8 timmars sömn. 1919 kom den första allmänna lagstiftningen om arbetstidens begränsning med en 8-timmars arbetsdag. Arbetstiden per vecka bestämdes till 48 timmar. En allmän arbetstidslag kom till 1930. Speciallagar fanns för jordbruket, detaljhandeln och hotellbranschen m. fl. 1971 togs dessa bort. Nu finns det förutom den nya arbetstidslagen 1971 endast en särskild sjöarbetslagstiftning och en arbetstidslag för husligt arbete. År 1971 beslöts om införande av 40-timmarsvecka. Denna genomfördes i sin helhet 1973. Genom 1974 års avtal mellan LO och SAF fick gruvarbetare under jord en arbetstidsförkortning till 36 timmar och vissa skiftarbetare till 38 timmar. Särskilda insatser för speciellt fysiskt och psykiskt utsatta grupper har således börjat göras.

1919 års arbetstidslag kom till av främst medicinska skäl. Begränsningen gällde också i första hand kroppsarbeten inom industrin. Arbetstidsförkortningen 1957 från 48 timmar till 45 gjordes av ekonomiska skäl. Detsamma var fallet med beslutet 1966 om 42,5 timmars arbetsvecka. Arbetstidsförkortningen skulle utjämna skillnaden mellan arbetare och tjänstemän. Det betonades då också att fritiden under veckan blivit alltmer begränsad på grund av ökad restid mellan bostaden och arbetet. Sociala och psykologiska synpunkter har däremot i mycket ringa omfattning diskuterats i samband med arbetstidslagstiftning.

Familjepolitiska aspekter har t. ex. aldrig varit några reformskäl. Men det är ett motiv för de många människor som kräver en arbetstidsförkortning idag.

Bestämmelser om arbetstiden

Bestämmelser om arbetstiden finns i arbetarskyddslagen och i arbetstidslagarna. Arbetarskyddslagen har bestämmelser om hur arbetstiden ska fördelas under dygnet och veckan. Arbetstidslagarna tar upp den totala arbetstiden per vecka (eller annan period).

Arbetstiden skall enligt arbetarskyddslagen avbrytas av raster, om den varar mer än sex timmar i följd. Särskilt påfrestande arbete, t. ex. vid löpande band, skall dessutom avbrytas genom kortare arbetspauser.

Nattarbete mellan kl. 24 och kl. 5 är förbjudet.

Från denna regel kan dock undantag göras, om arbetet av tekniska skäl måste fortgå oavbrutet. Nattarbete får också tillgripas, om "allmänhetens behov eller annan särskild omständighet" kräver det. Det anses ju vara ett behov att åka tåg på natten och att läsa tidningarna på mornarna. I dessa fall behöver inte särskilt tillstånd inhämtas. Arbetarskyddsstyrelsen kan ge dispens även för annat arbete. Tillstyrkan av arbetstagarna själva eller deras fackorganisation anses som ett bärande skäl. Däremot är det inte tillräckligt skäl att företaget får bättre ekonomiskt resultat.

För varje period av sju dagar ska alla arbetstagare åtnjuta minst 24 timmars sammanhängande ledighet. Veckovilan ska om möjligt förläggas till söndagsdygnet och till samma tider för alla anställda vid samma arbetsplats. Om vid s. k. kontinuerlig drift en del av arbetsstyrkan måste arbeta på söndagen, brukar detta numera kompenseras med en kortare veckoarbetstid i form av extra fridagar. För undantag från regeln om veckovila (men ej för söndagsarbete som kompenseras genom annan ledighet) krävs alltid arbetarskyddsstyrelsens tillstånd, om det inte gäller ett tillfälligt undantag för enstaka arbetare på grund av speciella förhållanden, t. ex. sjukdomsfall.

Allmänna arbetstidslagen gäller för allt arbete utom hemarbete och annat okontrollerat arbete. Vidare är arbetsgivarens familjemedlemmar och företagsledare i förtroendeställning undantagna. Lagen nöjer sig med att reglera den längsta tillåtna arbetstiden och överlåter åt avtalen att närmare bestämma arbetstidens förläggning. Dessutom finns vissa regler i arbetarskyddslagen. Huvudorganisationer på arbetsmarknaden kan komma överens om längre arbetstid än 40 timmar per vecka och om längre övertid än vad lagen normalt tillåter. Lagen är alltså "dispositiv" på viktiga punkter, inte obetingat tvingande.

För all arbetstidsbegränsning gäller att rasterna inte räknas in i arbetstiden. För att ett uppehåll i arbete ska räknas som rast, krävs i regel att det ska vara i förväg bestämt, så att arbetstagaren kan planera rastens användning.

Följande schema över arbetstidsbestämmelser hämtat från "Svensk socialpolitik" (Å. Elmér, 1974) ger en överskådlig bild av de olika formerna:

Skyddslagstiftning i arbetslivet

Schema över arbetstidsbestämmelser

1. Ordinarie arbetstid	Högst 40 t. per vecka eller vid behov 40 t. i genomsnitt per 4 veckor (ingen begränsning per dygn). Veckan räknas fr. o. m. måndag om inte annat överenskommits.
2. Jourtid (på arbetsplatsen)	Högst 48 t. per 4 veckor eller 50 t. per månad utöver arbetstiden (kan utsträckas genom kollektivavtal).
3. Utsträckt ordinarie arbetstid	Efter tillstånd av arbetarskyddsstyrelsen (eller genom kollektivavtal). (Övertid kan dessutom förekomma).
4. Övertid	
a. Nödfallsarbete	Vid olycksfall, naturkatastrof etc. under obegränsad tid men inte mer än två dygn utan tillstånd av arbetarskyddsstyrelsen (anmälan även för kortare arbeten).
b. Förberedelse- och avslutningsarbete	
c. Allmän övertid	Högst 48 t. per 4 veckor eller 50 t. per månad, dock högst 150 t. per kalenderår (kan utsträckas genom kollektivavtal).
d. Extra övertid	Ytterligare högst 150 t. per kalenderår efter tillstånd av arbetarskyddsstyrelsen "när synnerliga skäl föreligger".
Anm. 1	Övertid och jourtid ska antecknas av arbetsgivaren så att tiden kan kontrolleras av yrkesinspektion och arbetstagare.
Anm. 2	Speciella regler för minderåriga finns inte i arbetstidslagen, men enl. arbetarskyddslagen får arbetstiden för personer under 18 år inte överstiga 54 t. per vecka eller 10 t. per dygn (utom vid nödfallsarbete). Dispens kan ges av arbetarskyddsstyrelsen.

Den särskilda lagen om arbetstid i husligt arbete (1971) säger att arbetstiden får uppgå till högst 40 timmar i veckan i genomsnitt för en fyraveckorsperiod. Av hänsyn till förvärvsarbetande föräldrar som behöver hjälp med barnpassning, får den ordinarie arbetstiden förlängas med högst 12 timmar i genomsnitt för fyra veckor, om det gäller tillsyn av barn eller sjuk person och ingen vuxen hushållsmedlem finns i hemmet. Övertid får dessutom tas ut i nödsituationer samt med högst 48 timmar under en tid av fyra veckor och med högst 300 timmar under ett kalenderår. Ersättning för övertid ska utgå i pengar eller – om parterna är ense därom – i ledighet under ordinarie arbetstid.

Olika arbetstider

Det finns en hel flora av olika sätt att förlägga arbetstiden. För att ge en bild av förhållandena skall jag här försöka kortfattat definiera några.

Skiftarbete – är arbete där två eller flera arbetslag regelbundet avlöser varandra på bestämda tider varje fullt arbetsdygn.

Tvåskift – är arbete med två arbetslag, varav det ena som regel arbetar på förmiddagen och det andra på eftermiddagen.

Treskift – är arbete med tre eller flera skiftlag som avlöser varandra på sådant sätt att arbetet pågår dygnet runt. (Vanligt i industrin men också inom sjukvården, transport, tele och polis m. fl.)

Diskontinuerligt (eller intermittent) treskift – innebär att uppehåll görs i arbetet på söndagar, i vissa fall även på helgdagar.

Kontinuerligt treskift – pågår veckan runt utan söndagsuppehåll och i många fall utan helgdagsuppehåll. Arbetet bedrivs som regel med fyra skiftlag.

Förskjuten arbetstid – innebär att arbetstiden är förlagd till olika tider utanför den normala dagarbetstiden för yrkesområdet.

Turlistetid – innebär att arbetstiden är förlagd till olika tider av dygnet enligt en fast tjänstgöringslista för period som är mer än en vecka.

Partnerarbete – innebär att två personer delar på ett arbete.

Nuvarande arbetstider

De nuvarande arbetstidsförhållandena i Sverige framgår bäst av Statistiska Centralbyråns arbetskraftsundersökning (AKU). Kunskapen om fördelningen mellan olika arbetstidsformer är dock relativt liten. I LO:s rapport om arbetstiden 1973 och låginkomstutredningens "Fritid och rekreation" 1971 finns vissa redovisningar gjorda.

Statistiska centralbyrån (fil. lic. Erling Ribbing) har vidare på uppdrag av arbetarskyddsfonden i augusti 1974 avlämnat en *undersökning av svenska folkets arbetstidsförläggning* med speciell tonvikt på oregelbunden och obekväm arbetstid. Undersökningen är den första i sitt slag i landet och mycket värdefull. Undersökningen har baserats på ett riksrepresentativt urval av 54 000 personer (varav 34 000 sysselsatta) i åldrarna 14–74 år. Undersökningen har genomförts via telefonintervjuer i samband med arbetskraftsundersökningarna (AKU) för november och december 1973 och januari 1974. Här skall endast tas upp i punktform några av de i detta sammanhang allra intressantaste resultaten:

- två tredjedelar av de sysselsatta arbetar uteslutande på dagtid medan en tredjedel (1,2 milj.) åtminstone delvis arbetar utanför vanlig tid.
- antalet människor med oregelbundna arbetstider (dvs. inte samma arbetstid varje dag) beräknas till 20 % (792 000 personer) av samtliga sysselsatta. 191 000 med skiftarbete, 292 000 turlistetidsarbete och 309 000 annan form av oregelbundet arbete.
- 25 % av de sysselsatta hade deltidsarbete. De deltidsarbetande domineras av kvinnor. 4 av 5 är kvinnor. Deltidsarbetarna är äldre än heltidsarbetarna.

- 410 000 personer hade regelbundna men förskjutna tider, 90 000 av dessa hade en arbetstid som inte helt inrymdes inom intervallet kl. 05.00–20.30.
- Turlistetidsarbetarna (292 000) är ofta ogifta och ansvaret för barntillsyn förhållandevis lågt.

En ingående analys av undersökningens många resultat i förhållande till hur omsorgen om barnen kan klaras i de olika arbetstidsformerna skulle vara intressant att göra men bl. a. tidsskäl lägger här hinder i vägen.

LO:s rapport om arbetstiden (1973) visar att avvikande tider (skift, turlistetid och obekväm/förskjuten tid) gäller för ca 515 000 LO-medlemmar. Inom kommunalområdet finns ca 200 000, inom handeln ca 72 000 och inom metall 50 000 medlemmar. 61 000 medlemmar arbetar i olika slags 3-skiftarbete.

Tabell 5.1 Personer (1 000-tal) i arbete efter arbetstid m. m. (AKU 1973)

Kön	Arbetstid, timmar			Samtliga	Därav 1–19 timmar	Medelarbetstid, timmar
	1–34	35–44	45–			
Båda könen	801	2 037	521	3 359	296	37,4
Män	193	1 402	421	2 017	70	41,2
Kvinnor	608	634	100	1 342	227	31,6
Gifta kvinnor	474	307	58	840	178	29,3
Ogifta kvinnor	133	327	42	502	49	35,6

Kvinnors arbetstid

Av tabellen ovan kan bl. a. utläsas att 3 gånger fler kvinnor än män arbetar 1–34 timmar i veckan. *Kvinnor arbetar således deltid i stor utsträckning.* Män har längre arbetstid än kvinnor. Gifta kvinnor har den minsta medelarbetstiden, 29,3 timmar per vecka, och arbetar ofta 1–19 timmar per vecka. För män är medelarbetstiden så hög som 41,2 timmar per vecka.

Enligt en tabell i SOU 1971:43 är orsakerna till deltidsarbete för kvinnor följande:

Tabell 5.2 Kvinnor som vanligen arbetar deltid fördelade efter orsak till deltidsarbete år 1970

	Tusental
Upptagen med eget hushåll	306
Vill ej ha heltid	113
Dåligt med arbete	36
Studier	17
Egen sjukdom	14
Övrigt	27
Summa	513

I överenskommelsen mellan LO och SAF i januari 1974 finns med en rekommendation angående deltidsarbete. Företagen skall bl. a. se till att den deltidsanställdes arbetstid och arbetsförtjänst blir så jämn som möjligt. För deltidsarbete skall, om detta är möjligt, arbetstidsschema upprättas. Arbetstiden skall bestämmas så att den deltidsanställde blir berättigad till sociala förmåner i mesta möjliga mån, bl. a. skälig sammanlagd ledighet.

Tabell 5.3 Kvinnor med barn under 17 år och i arbete fördelade efter yngsta barnens ålder, antal hemmavarande barn under 17 år, arbetstid m. m. (1 000-tal) (AKU 1973)

Yngsta barnets ålder	Arbetstid timmar			Summa	Därav		Medel-arbets-tid, timmar	Rel ar-bets-krafts-tal %
Antal barn	1–34	35–44	45–		1–19	20–		
Samtliga kvinnor med barn under 17 år								
1 barn	141	115	18	274	49	225	30,4	70,8
2 barn	121	57	14	192	59	142	27,6	58,0
3 barn	47	18	6	71	21	50	26,8	49,2
Summa	308	190	38	536	120	416	28,9	62,4
Yngsta barnet under 3 år								
1 barn	29	24	2	54	10	44	29,6	63,3
2 barn	20	9	2	31	10	21	26,2	42,9
3 barn	9	2	1	12	4	8	24,7	31,4
Summa	59	35	5	98	25	74	27,9	49,7
Yngsta barnet 3–6 år								
1 barn	21	23	4	47	7	40	31,9	68,9
2 barn	37	17	5	58	17	42	27,0	54,2
3 barn	20	6	3	29	10	19	25,5	50,4
Summa	79	46	11	135	34	102	28,4	57,8
Yngsta barnet 7–10 år								
1 barn	23	19	3	45	9	37	30,7	73,4
2 barn	42	17	5	63	16	47	27,3	67,6
3 barn	13	8	2	24	6	18	29,1	66,6
Summa	72	44	10	133	31	102	28,8	69,3
Yngsta barnet 11–16 år								
1 barn	68	50	9	126	23	104	30,2	75,9
2 barn	22	14	3	39	7	32	30,3	78,2
3 barn	3	2	0	5	1	4	28,0	73,9
Summa	92	66	12	170	30	139	30,2	76,3

Av tabellen kan utläsas att 536 000 kvinnor med barn under 17 år var i arbete. 274 000 kvinnor hade ett barn, 192 000 två barn och 71 000 hade tre barn. 98 000 kvinnor med yngsta barnet under 3 år arbetade, 135 000 med yngsta barnen 3–6 år, 133 000 med yngsta barnet 7–10 år och 170 000 med yngsta barnet 11–16 år. Man kan konstatera att den sistnämnda fördelningen är ganska jämn. Dock arbetar inte kvinnor med barn under 3 år i fullt så stor utsträckning som de andra kategorierna. *Medelarbetstiden är ca 29 timmar per vecka.*

Låginkomstutredningen om arbetstider

Låginkomstutredningen gjorde en undersökning om löntagarnas faktiska arbetstider. Förhållandena gällde 1968 och 6 000 personer intervjuades. Man såg arbetstiden konsekvent från individens synpunkt. Bruttoarbetstiden inbegrep arbetstid, övertid, förberedelsetid, extra arbete, rasttid och restid. Nettoarbetstiden innehåller inte rasttid och restid. Man tog reda på arbetstider som karaktäriserades som otillfredsställande enligt 14 punkter från individens synpunkt.

Av resultaten kan utläsas att inemot hälften av alla löntagarna har för korta raster i socialmedicinsk och arbetsfysiologisk mening. Restiderna är otillfredsställande långa för ca en tredjedel. Var femte tycker semestern är för kort.

En större andel av kvinnor än av män arbetar på kvällar, veckoslut och helgdagar.

Resultaten visar klara samband mellan arbetstider och arbetsplatsförhållanden. Fysiskt och psykiskt krävande arbete och otillfredsställande arbetstider hänger ofta ihop.

För ca 2 av 3 arbetstagare är bruttoarbetstiden mer än 9 timmar per arbetsdag. För en arbetstagare av åtta (15 %) är den mer än 11 timmar per arbetsdag. 2,5 % av samtliga arbetstagare har mer än 13 timmars arbetsdag. Det är långt ifrån den gamla idén om 8 timmars arbete, 8 timmar vila och 8 timmar fritid! 65 % kan sägas ha tillfredsställande bruttoarbetstid.

Det är mycket vanligare att män har otillfredsställande tider än kvinnor i varje åldersgrupp. Tid för hemarbete har dock ej medräknats! Bland heltidsarbetande kvinnor synes otillfredsställande bruttoarbetstider vara vanligast i åldersgrupperna 15–54 år. Där återfinns kvinnorna som har barn i förskole- och skolåldern!

Man framhåller att risken är att minskningen av den ordinarie arbetstiden motverkas av ökad restid. För individen blir då vinsten ringa.

Morgon- och kvällsarbete innebär oftast extra svårigheter t. ex. när det gäller att göra inköp, att deltaga i familjens samvaro eller föreningslivet och att åka offentliga kommunikationsmedel för resan till och från arbetet. 30 % av arbetstagarna har morgonarbete, dvs. före kl. 07.00, minst en gång i veckan. Morgonarbete är långt vanligare för män. Morgonarbete vanligast inom industrin.

Mer än 25 % har kvällsarbete, dvs. arbete efter kl. 18.00, minst en gång i veckan. Till antalet är 55 % av dessa män och 45 % kvinnor. Kvällsarbete är dock vanligare bland kvinnor än bland män i varje åldersgrupp. För detta förhållande spelar sannolikt barnomsorgen stor roll. Kvällsarbete är mycket vanligt inom detaljhandel och sjukvård, två kvinnoyrken. Två tredjedelar bland kvällsarbetande är i åldern 25–54 år.

Nattarbete innebär arbetspass som pågår minst en timme efter kl. 21.00 eller före kl. 05.00. Nattarbete medför ofta att en arbetstagare får svårt att sköta sina sociala relationer på ett tillfredsställande sätt. Många med skiftarbete får ej nog med sömn och klagar över nervositet och irritation. Sådant arbete har ca 10 %. Av dessa är 70 % män och 30 % kvinnor.

Lördags- och söndagsarbete innebär att man lätt får svårigheter att tillfredsställa sina behov av service och kontakt med andra människor. Mer än 20 % arbetar på *lördagar,* därav ca hälften kvinnor. Lördagsarbete är klart vanligare bland kvinnor än bland män i varje åldersgrupp. Ca 10 % av samtliga arbetstagare arbetar på *söndagar,* därav 45 % kvinnor. Söndagsarbete synes vara vanligare bland kvinnor.

Helgdagsarbete, minst en av nio helgdagar, utfördes av ca 28 %, därav 45 % kvinnor. Helgdagsarbete är långt vanligare bland kvinnor än män i varje åldersgrupp. Arbetare och biträdespersonal inom privat och offentlig service drabbas särskilt av helgarbete.

Semester är ledighet med bibehållna löneförmåner. Enligt semesterlagen är man kvalificerad till 2 semesterdagar för inom varje månad arbetade 15 dagar. Drygt 18 % av samtliga arbetstagare har otillfredsställande längd på semestern, dvs. har mindre än 24 semesterdagar. 40 % av dem var kvinnor.

Övertid minst en gång i veckan hade 17 %, därav 1/5 kvinnor. En arbetsgivare har rätt att disponera en arbetstagare för tjänstgöring på övertid samt för jourtjänst och viss beredskapstjänstgöring. Arbetstagarens tid kan således tas i anspråk utöver det rimliga. För barnfamiljer kan detta innebära svårigheter att planera tiden tillsammans, barntillsyn m. m. Det bör övervägas om arbetsgivaren verkligen skall ha den rätten.

Extraarbete ("extraknäck") är arbete som utförs vid sidan av arbetet hos huvudarbetsgivaren. Utredningen visade att 6 % av samtliga arbetstagare hade extraarbete minst en gång i veckan. Utfört i absoluta tal blir det omkring 170 000 personer. Av dessa var ca 145 000 heltidsarbetande, dvs. hade en ordinarie arbetstid på minst 35 timmar i veckan.

Av arbetstagarna med extraarbete minst en gång i veckan var 4/5 män och 1/5 kvinnor. Drygt 2/3 var i åldrarna 25–54 år.

Extraarbete var i särklass vanligast bland offentligt anställda högre tjänstemän. Därnäst vanligast var det bland företagsledare och bland skogs- och lantarbetare. Extraarbete utförs således främst av två högutbildningsgrupper och en grupp som ofta kombinerar anställning och arbete i eget jordbruk.

Låginkomstutredningens utkast om arbetstiderna visar alltså att bruttoarbetstiden är lång för de förvärvsarbetande. Arbetstiderna ligger också ofta obekvämt i tid på dygnet. Kvinnorna t. ex. måste ofta arbeta på kvällar, veckoslut och helgdagar. Hemarbetet har inte räknats med. För hemmamiljöer där barn finns måste dessa arbetstidsfaktorer naturligtvis vara till men för barnen.

LO om arbetstider

LO:s rapport om arbetstiden (1973) behandlar som nämnts frågor om deltidsarbete, flexibel arbetstid, skift- och underjordsarbete, semesterfrågor och sammanfattande synpunkter på arbetstidens förläggning. Ytterligare några i detta sammanhang intressanta aspekter kommer här kortfattat att tas upp.

Huvuddelen av de deltidsanställda är kvinnor. 88 % enligt undersökningen i samband med rapporten. Deltidsanställningen har ökat väsentligt under senare år. Deltidsarbetet är för många barnfamiljer ett sätt att höja familjens hushållsinkomst. En jämn och säker inkomst värderas högt. Många deltidsanställda saknar dock fastställd arbetstid. Ofta får den deltidsanställde fylla ut den fast anställda personalen vid arbetstoppar, sjukdom och annan frånvaro. Denna utveckling har skärpts med det tilltagande söndagsöppethållandet. Anställnings- och inkomsttrygghet saknas ofta, liksom semesterrätt eller semesterersättning. En fastställd arbetstid för varje deltidsanställd är nödvändigt för att de skall få inkomsttrygghet och möjlighet att planera sin tid. Det är särskilt viktigt för barnfamiljer som ju har speciella problem med barntillsyn etc.

Flexibel arbetstid har diskuterats i samband med strävan att skapa bättre arbetstidsförhållanden för småbarnsföräldrar. Det skulle också kunna innebära att barn under skolåldern fick en kortare vistelse på daghem. Detta gäller speciellt tätorter där restiderna är långa men också glesbygd där arbetskraften måste söka sig till tätort. Försök pågår i ganska ringa omfattning i Sverige med denna arbetstidsform där individen inom vissa tidsramar själv bestämmer när arbetsdagen och i vissa fall lunchrasten börjar och slutar. LO:s rapport tyder på viss tveksamhet kring behovet av flexibel arbetstid. Någon lösning av flertalet barnfamiljers och skiftarbetarens speciella problem bedöms det inte vara. Man säger följande:

"Behov föreligger hos olika grupper om andra arbetstidsformer, en sådan grupp är småbarnsföräldrar, där både man och hustru arbetar. Problemet för denna grupp är ofta att bortovaro från hemmet blir alltför lång. Det är inte ovanligt att arbetstiden tillsammans med restiden för dem som bor i storstäderna uppgår till 10–11 timmar/dag. Samvaron mellan barn och föräldrar blir i dessa fall alltför kort.

En möjlighet att lösa denna grupps problem kan vara att införa olika arbetstidsförläggning på arbetsplatserna. På så sätt skulle barnens bortvaro från hemmet kunna nedbringas eftersom föräldrarna då skulle kunna börja respektive sluta sitt arbete på olika tider. Arbetsgruppen finner dock att det inte går att tillfredsställa varje individs önskemål men för olika grupper bör det finnas möjlighet till en varierande arbetstidsutläggning."

Enligt rapporten arbetar ca 136 000 i *skiftarbete*, därav 61 500 i olika slags 3-skift. Antalet kvinnor är förhållandevis lågt. Antalet kvinnor som har turlistetid eller obekväm/förskjuten arbetstid är däremot högt.

Inom kommunalområdet räknar man med 140 000 kvinnor i sådant arbete.

Skiftarbetet ökar. Den helt dominerande skiftsindelningen vid 3-skiftsarbete är 06.00–14.00 (förmiddagsskift), 14.00–22.00 (eftermiddagsskift), och 22.00–06.00 (nattskift).

Om problemen med skift-, turliste- och obekväm/förskjuten arbetstid säger man bl. a. följande. På grund av människans fysiologiska dygnsrytmer skapar *skiftarbete* omställningsproblem. Skiftarbetare sover kortare tid än dagtidsarbetare och har sämre sömnkvalitet. Man har dock inte kunnat påvisa att skiftarbete generellt kan sägas vara hälsofarligt.

Matsmältningsrubbningar och magsår tycks emellertid vara vanligare liksom tendenser till nervösa besvär. De sociala problemen i samband med skiftarbete tycks vara mest framträdande. Samhället är inrättat för dagarbete. Den skiftarbetandes relationer till familjen blir också ofta problematiska. "Såväl praktiska som känslomässiga störningar uppkommer lätt. Det är framförallt i rollen som make och far som dessa problem uppkommer. Normala kontakter med maka och barn blir svåra att upprätthålla."

Särskilt svårt måste de barnfamiljer ha det där *båda föräldrarna skiftarbetar,* antingen på samma gång eller olika skift.

Roterande skift, olika skiftstider varje gång, är också en form som måste skapa särskilt otryggt familjeliv.

1968 års barnstugeutredning framhöll för sin del att speciellt yngre människor förefaller att utsättas för hårdare påfrestningar av skiftarbete. Dessa har ofta små barn i hemmet. Föräldrarnas psykiska och fysiska press kan återverka menligt på barnen. Samhällets barntillsyn måste i nuläget anpassas till de krav som ställs av skiftarbetande föräldrar. "På lång sikt bör gälla i allt högre grad att arbetslivet rättar sig efter arbetarnas behov, vilket t. ex. kan betyda kortare arbetstider och hänsynstagande till barnfamiljernas speciella problem."

Turlistetid och obekväm/förskjuten arbetstid, som många kvinnor har, innebär i stort sett samma problem som gäller för skiftarbete. De sociala problemen upplevs som störst. Bl. a. kan kommunala barnstugor utnyttjas bara i ringa utsträckning. Genom arbetstidsförläggningen blir kontakten med barnen begränsad genom att t. ex. semester och skolferier inte alltid sammanfaller.

För de hotell- och restauranganställda betyder det stora kostnader för de många kvinnorna (80 % av alla anställda) att inte kunna utnyttja normal service med barnpassning m. m. Problemen för de handelsanställda har ökat genom att affärstidslagen slopats. 80 % av medlemmarna har obekväm/förskjuten arbetstid med de problem det medför.

I detta sammanhang kan nämnas att Handelns utredningsinstitut fortlöpande gör en snabbstatistik för att kunna följa förändringar i butikernas öppethållande, antalet sysselsatta av olika kategorier och deras arbetstid, förekomsten av övertid, obekväm arbetstid m. m. 12–13 % av varuhusen har söndagsöppet. Stängningstider senare än kl. 18.00 förekommer samtliga vardagar vid varuhusen.

Arbetstider i förort

Av den tidigare (i avsnitt 3) refererande *undersökningen* (Lagerkvist m. fl.) av fyraåringar (257 barn) *i en nyuppförd Stockholmsförort 1972* framgår att bland de förvärvsarbetande mödrarna är heltidsarbete vanligare bland de ensamstående. 19,4 % av dessa arbetade mer än heltid och 77,4 % heltid. Motsvarande siffror för mödrarna i tvåförälderfamiljerna var 5,3 % resp. 47,4 %. I levnadsnivåundersökningen (låginkomstutredningen) anges att andelen personer med arbetstid över 9 timmar per dag

var 28 % för manliga arbetstagare mellan 25 och 54 år samt 10 % för kvinnliga i samma ålder. I den undersökta förorten uppger 34 % av männen att deras arbetstid utanför hemmet vanligen överstiger 8 timmar per dag. För 13 % överstiger arbetstiden 9 timmar per dag. 21 % av de förvärvsarbetande kvinnorna har vanligen längre arbetstid än 8 timmar per dag.

När det gäller arbetstidens förläggning framhåller man att obekväma arbetstider och skiftarbete medför främst att barnens och föräldrarnas dygnsrytm kommer i otakt. Men det innebär också ofta barntillsynsproblem.

Tabell 5.4 Andel förvärvsarbetande fäder resp. mödrar som vanligen har någon form av obekväm arbetstid

Förälder	Obekväm arbetstid		Skift-arb el. varier. arb.tid	Kvälls- el. natt-arb.	Totalt obekväm arb-tid	N
	börjar före 07.00	slutar efter 18.00				
Moder	5,6	7,5	16,8	8,4	38,3	107
Fader	17,5	11,8	16,2	0	45,4	211
N	43	33	52	9	137	

Föräldrarnas långa bortovaro från hemmet har fått till effekt att 45 % av daghems- och familjedaghemsbarnen i det undersökta materialet vistas utom hemmet tio timmar eller mer per dag. Bland dessa finns samtliga barn till ensamstående heltidsarbetande föräldrar. Siffran skulle vara högre om inte tvåförälderfamiljerna haft möjlighet att kompensera lång frånvaro från hemmet.

Kompensationen tar sig olika form i olika samhällsklasser. I socialgrupp I förvärvsarbetar kvinnorna i mindre utsträckning (73 % hemarbetande jämfört med 64 % i socialgrupp III bland tvåförälderfamiljer). Om männen i socialgrupp I har långa eller varierande arbetstider arbetar inte kvinnorna. I socialgrupp II och III har kvinnorna istället i större utsträckning natt-, kvälls- eller skiftarbete, när männen har långa arbetstider. Kvinnor vars män tillhör socialgrupp I har inte obekväma arbetstider.

Detta är ett av flera exempel på tendenser till klassmässiga olikheter i levnadssituationen också för familjer som har det väsentliga draget att vara småbarnsföräldrar gemensamt och som bor i ett område där den yttre miljön är likartad för familjerna.

Småbarnsföräldrarnas arbetssituation i det studerade området är inte på något markant sätt annorlunda än arbetssituationen för i åldern jämförbara grupper i befolkningen som helhet. De har dock i likhet med andra storstadsbor avsevärt längre restider än genomsnittligt för riket. Föräldrar till små barn skiljs således ej ut som en grupp med relativt sett litet övertid, litet obekväm arbetstid, kort restid osv., som skulle kunna minska deras stora arbetsbelastning. Snarast synes småbarnsföräldrarna i området ha en relativt sett ansträngande arbetssituation särskilt från

tidssynpunkt, vilket bör vara en viktig förklaring till behovet av ökad stimulans för fyraåringarna i området. Det råder dock inga signifikanta skillnader mellan hemmabarn och "borta"-barn när det gäller frekvensen psykiska problem. (35 % av samtliga barn företedde psykiska problem, ofta dock av obetydlig art). Inte heller ses någon skillnad mellan olika socialgrupper. Här inverkar dock en annan faktor nämligen den otillfredsställande livssituation som många hemmaarbetande kvinnor befinner sig i i sovstäderna och som tar sig uttryck i att en majoritet av dem önskar arbete utanför hemmet.

Sammanfattande synpunkter

Förr i tiden var sömnbehovet det avgörande när det gällde att bestämma arbetstidens längd. Nu har vi i vårt land sedan 1919 lagar om arbetstidens längd. Formellt är 40 timmarsvecka införd. Den faktiska medelarbetstiden var 1973 för män över 41 timmar och för kvinnor drygt 31 timmar. Den stora och genomgripande förändringen beträffande arbetstiderna är, som framgår av redovisat material, emellertid att arbetet i allt större utsträckning förläggs på varierande tider. Dag och natt, sön- och helgdagar är inte längre några absoluta gränser för arbetstiderna. En tredjedel av alla förvärvsarbetande arbetar enligt gjorda undersökningar någon gång på obekväma tider (t. ex. skift, turlistetid, obekväm eller förskjuten tid). *Arbetstiderna har således från individens synpunkt formellt blivit något kortare men för den skull inte bättre.* Statistiska centralbyrån har i en undersökning 1974 kommit fram till att totalt 1,2 miljoner människor har onormal arbetstid (andra tider än mellan kl. 6.45–17.45). De nya arbetstiderna för med sig att familjerna har svårt att vara tillsammans. Låginkomstutredningen och andra undersökningar pekar på att bruttoarbetstiden är för lång för de flesta människor i vårt land. Allt fler arbetar på "övriga" tider med de sociala problem det innebär. Många, nästan bara kvinnor, har deltidsarbete med otrygga anställningsförhållanden i många avseenden. Deltidsarbetet ökar. Det finns inom offentlig förvaltning, handel och industri.

Barnstugeutredningen säger att många föräldrar idag har stora svårigheter att klara av att vara föräldrar dels på grund av arbetstidernas förläggning, dels på grund av de negativa effekter dessa arbetstider har fysiskt och psykiskt på dem.

Arbetstiderna och samhällets övriga tider passar heller inte ihop. Detta gäller inte bara för de ovanliga arbetstiderna utan även de vanliga tiderna. Skoltiderna t. ex. passar inte med de flestas arbetstider. Ett stort antal arbeten börjar kl. sju på morgonen medan skolan börjar kl. åtta. Skolan på eftermiddagen slutar i regel två–tre timmar före ordinarie arbetstider. Sommarloven och andra lov är längre och ligger ofta på andra tider än föräldrarnas ledighet. Denna omständighet är svår att klara av för många föräldrar speciellt de som har små resurser. Skolans tider är reliker från det gamla bondesamhället då barnen var arbetskraft vid så- och skördetider. Är det inte nu dags att radikalt ändra bl. a. skolans tider?

Inte bara skoldagens tider. Barnstugorna har inte (i den mån de finns alls) öppettider som t. ex. de handelsanställda eller de hotell- och restauranganställda kan utnyttja för sina barn. De sociala effekterna av omfattningen och förläggningen av arbetstiderna är i mycket ringa grad beaktad och utredd i vårt land. Forskningsinsatser bör göras för att klarlägga konsekvenserna av dagens arbetstider och förbättrande åtgärder vidtas.

Vi är på väg mot (eller har kommit till) ett samhälle som är öppet och arbetande dygnets alla tjugofyra timmar. De "dyra" maskinerna kan inte stå stilla och affärsmännen måste tjäna pengar genom att ha öppet på tider då konsumenterna inte arbetar. Men har vi behov av ett sådant samhälle? Väger inte nackdelarna långt tyngre än fördelarna? Från familjens och barnens synpunkt är det ingen tvekan att ett sådant samhälle innebär en försämring och för med sig många problem.

Allt längre bruttoarbetstider och allt ovanligare och omöjligare förläggning av arbetstiderna måste ha negativ inverkan på förhållandet barn–föräldrar. Låginkomstutredningen (Nelander) kom fram till att endast 7 % av samtliga arbetstagare hade helt tillfredsställande arbetstider enligt av utredningen uppsatta normer.

För barnen har dessa otillfredsställande arbetstider kommit att betyda mindre samvaro med föräldrarna och på olämpliga tider, längre vistelser (ofta alltför långa) i bortamiljöer, sällsyntare vuxenkontakter (och kamratgrupperna blir ersättare) samt en otryggare tillvaro överhuvud taget.

En arbetstidsförkortning (sex timmars arbetsdag) som nu intensivt diskuteras kommer att föra med sig att åtminstone fysiska, praktiska förutsättningar åstadkoms för en god relation barn–föräldrar. Utan denna *grundförutsättning, tid,* ger man inte barn–föräldrar ens chansen till goda relationer!

6 Restiden

Det är ganska få förunnat i dagens samhälle att ha arbete och bostad så nära att man inte behöver använda något slags färdmedel för att komma till arbetet. Restiden hör ihop med arbetet men räknas oftast inte in i arbetstiden. Restiden är någonting mitt emellan arbete och fritid. Som fritid kan den inte räknas, då man inte förfogar fritt över den. Restiden förlänger arbetsdagen och minskar därigenom tiden hemma. Korta restider och reseavstånd till arbetet är centrala för familjens välfärd.

Låginkomstutredningen om restider

Låginkomstutredningen har i samband med undersökningen om löntagarnas faktiska arbetstider (*Nelander*) också undersökt restiden. Utredningen räknar som tidigare nämnts in restid i bruttoarbetstiden. Man anser all restid negativ från arbetstagarens synpunkt. Som acceptabel bedömer man en sammanlagd restid per arbetsdag, till och från arbetet, på högst 30 minuter. Längre restid bedöms som otillfredsställande. Resultatet av undersökningen (se tabell nedan) blir att ca 35 % av

Tabell 6.1 Alla arbetstagare fördelade efter sammanlagd restid per arbetsdag

	Antal 1 000-tal	Procentandel
Acceptabel		
Ingen restid	218	7,6
1–10 min.	529	8,5
11–20 min.	620	21,6
21–30 min.	486	17,0
Summa	1 853	64,7
Otillfredsställande		
31–40 min.	304	10,6
41–50 min.	125	4,4
51–60 min.	276	9,6
61–90 min.	192	6,7
91– min.	114	4,0
Summa	1 011	35,3
Samtliga	2 864	100,0

samtliga arbetstagare har otillfredsställande restid, längre än 30 minuter. Om man för ut siffrorna i absoluta tal skulle det innebära att ca 1 010 000 arbetande människor i vårt land har otillfredsställande restid. 880 000 av dessa arbetar minst 35 timmar i veckan.

Otillfredsställande restider är i särklass vanligare i Stor-Stockholm och Stor-Göteborg. De är också vanliga i Malmö.

I mindre städer och på landsbygden är otillfredsställande restider vanligare bland män än bland kvinnor. Inom storstäderna finns inte någon entydig skillnad i detta avseende. Bland kvinnor i storstäderna är otillfredsställande restider vanligast i åldersgrupperna 15–24 år och 25–54 år, (dvs. i "barnaåldrarna"). I övriga städer och på landsbygden är det vanligast bland kvinnor i den yngsta åldersgruppen (15–24 år).

Bland arbetstagare bosatta i storstäderna är otillfredsställande restider vanligast i de yrkesgrupper som tillsammans utgör socialgrupp I och II (utom offentligt anställda lägre tjänstemän). I övriga städer och på landsbygden är det vanligast bland offentligt anställda högre tjänstemän, bland företagsledare samt bland skogs- och lantarbetare.

En jämförelse mellan arbetstagare inom olika näringsgrenar visar att det bland tjänstemän är vanligast med otillfredsställande restider för sysselsatta inom finans- och grossistverksamhet samt inom byggnadsindustri m. m. Bland arbetare är det särskilt vanligt bland sysselsatta inom transport, post och tele samt inom byggnadsindustrin.

Resor och hushållens levnadsvillkor

Expertgruppen för regional utredningsverksamhet (ERU) har (SOU 1974: 1 m. fl.) gjort tidsstudier bl. a. när det gäller resor bostad–arbete.

ERU har studerat hushållens struktur inom olika orter och regioner. Studien kan ses som ett komplement till låginkomstutredningen som i första hand var individinriktad och inte gick in på levbarheten på olika orter.

Solveig Mårtensson har åt ERU studerat drag i hushållens levnadsvillkor. Hon har med ledning av resultatet från olika tidsbudgetundersökningar gjort upp ett dygnsprogram. Detta redovisas i nästa avsnitt.

När det gäller bl. a. restiden bostad–arbete–bostad har förhållandena i Lycksele, Örebro och Hässleholm kommunblock undersökts. En bilist kan i allmänhet inom en och en halv timmes total restid tur och retur resa mellan två tätorter i samma kommunblock för att arbeta. Den icke bilburnes möjligheter att nå andra orter för heltidsarbete är begränsade. I Lycksele kan arbetspendlaren över huvud taget inte använda de kollektiva förbindelserna. Busstidtabellerna i Lycksele är lagda med tanke på skoltiderna.

I Mårtenssons dygnsprogram finns ca två timmar per dygn till social samvaro lagd någon gång efter kl. 20.30 (för sent för åtminstone förskolebarn.). Ibland ligger hemkomsten vid sjutiden (t. ex. handelsanställda), vilket förkortar möjligheten till social samvaro. När morgonbussen avgår mellan kl. 05.30 och 06.00, vilket förekommer i vissa orter,

måste resenären börja dygnsvilan mellan kl. 20.10–20.40 föregående kväll. Det är framförallt kollektivresenären och hans familj som drabbas. Sådant som social samvaro, motion och underhåll av olika föremål måste flyttas till de arbetsfria dagarna. Mårtensson framhåller att "det kan vara olämpligt att bara någon enstaka gång under veckan få tid till sådana verksamheter och dessutom kan det vara svårt eller omöjligt att under de få arbetsfria dagarna hinna med allt som flyttas dit".

För kollektivresenären är inte hela arbetsresan effektiv restid. Lång tid går ofta åt för att vänta på buss eller tåg.

De flesta förvärvsarbetande ingår i flerpersonshushåll. Därmed inkräktar t. ex. en lång arbetsresa på samvaron inom familjen. När flera hushållsmedlemmar arbetar utanför bostaden blir det svårare att få gemensam tid. Svårigheterna blir speciella om man arbetar på olika orter och inte har var sin bil. Mårtensson framhåller att en hushållstyp som blir särskilt lidande av dåliga kollektivförbindelser är småbarnsfamiljen, där samtliga vuxna (en förälder eller två) är heltidsarbetande och t. ex. pendlar utan bil in till centralorten. De kan då återvända till hemorten först mellan halv sju och sju, lagom för att lägga barnet vid hemkomsten. Det finns ingen tid för social samvaro mellan föräldrar och barn mer än under veckoslutet.

Bo Lenntorp har åt ERU gjort undersökningar om transporter i dygnsprogrammet. Undersökningen är gjord av förhållandena i Örebro, Västerås och Vällingby-Brommaområdet dvs. medelstora tätorter med ca 100 000 invånare. Stora grupper i dessa orter är hänvisade till förflyttning med bil eller kollektiva transportmedel vid arbets- och serviceresor. Det framträder betydande skillnader mellan olika färdsätt. Bilistens situation är väsentligt bättre. Restiderna för samma färdsätt är i stort lika mellan områdena. Bilistens restid är i allmänhet kortare än kollektivresenärens. Flexibiliteten är större i både tid och rum.

ERU tar också upp *pendlingen*. Man pekar på att den har ökat mycket kraftigt i omfattning under de senaste decennierna. Den ökade rörligheten hänger samman med bilismens framväxt. Bilisterna dominerar bland pendlarna över församlingsgränser. Så var inte fallet i början av 1960-talet. Män reser ofta längre än kvinnor. I större orter reser man längre än i mindre. 1968 tog arbetsresan för hälften av de bilåkande i

Tabell 6.2 Dagliga arbetsresor fördelade på ortstyper 1970 (%) (ERU)

Ortstyper	Bil	Kollektivt	Cykel moped mc	Totalt
Stockholm	41	54	5	100
Göteborg	56	37	7	100
Malmö	48	27	25	100
Större städer	55	17	28	100
Södra mellanbygden	57	6	37	100
Norra tätbygden	65	12	23	100
Norra glesbygden	68	12	20	100
Samtliga	54	24	22	100

Stockholmsområdet mindre än 26 minuter. Motsvarande tid för kollektivresenärerna var 50 % längre, dvs. 39 minuter. Resor med kollektiva transportmedel är ovanliga utanför storstäderna. Närmare 75 % av samtliga förvärvsarbetande reser i någon form dagligen från bostaden till arbetet. Drygt hälften av dessa använder bilen som transportmedel. Knappt en fjärdedel reser med kollektiv trafik.

Närmare två tredjedelar av arbetstagarna har en daglig sammanlagd restid som understiger en halvtimme. Drygt en på tio reser mer än en timme per dag. De som har långa restider tycks i första hand vara relativt unga. Ett generellt pendlingsavstånd på högst 30 km. nämns som mått. Man framhåller att planeringen bör inriktas på att förbättra de lokala arbetsmarknaderna för dem som saknar tid.

Enligt *konsumentverkets "Råd och Rön", nr 6, 1974* reser varje svensk i genomsnitt omkring 1 000 mil om året varav 840 mil med bil, 75 med buss, 60 med järnväg, 15 med T-bana eller spårvagn och 10 med flyg. Hälften av alla resor med personbil – minst – är arbetsresor, dvs. pendling mellan bostad och arbete. 95 % av alla arbetsresor på landsbygden företas med bil.

Färdsättet

I tidskriften *Att bo* (nr 1/74) tar civilingenjör Tage Wiklund upp bl. a. bilsamhället för män. Han säger att nästan allt vad trafiksektorn förmått av investeringar och uppfinningar har satsats på utveckling av ett smidigt biltrafiksystem. Bilismen har utvecklats till ett manssamhälle i kvadrat. I stockholmsregionen har drygt 40 % av kvinnorna körkort och av männen 80 %. 45 % av hushållen har inte tillgång till bil enligt en omfattande trafikundersökning (10 000 personer har intervjuats).

Undersökningen ger vid handen att förflyttningen tar sex procent av dygnet i genomsnitt. Förvärvsarbetande använder 10–11 timmar i veckan, hemmafruar 8–9 timmar och pensionärer drygt 7 timmar i veckan till att förflytta sig. Mindre än hälften av resorna från arbetsplatsen går direkt till bostaden. Man handlar på hemvägen, hämtar barnen från daghem osv. Kvinnorna står för hushållens inköp. Heltidsarbetande kvinnor svarar för 55 % av hushållens inköp och hemmafruar för 70 %.

180 000 män och 33 000 kvinnor kör själva bil till och från arbetet en normal arbetsdag i Stockholmsregionen. 12 000 män och 40 000 kvinnor åker bil som passagerare. I familjer där båda arbetar heltid ser färdsättfördelningen för arbetsresan ut som följer:

	Färdsätt %			
	Kollektivt	Bil som förare	Bil som passagerare	Till fots
Mannen	29	52	3	16=100 %
Kvinnan	48	9	18	25=100 %

Bilen behärskas av mannen. Kvinnans urvalsmöjligheter på arbetsmarknaden begränsas av att hon är hänvisad till kollektiva färdsätt för arbetsresorna. Situationen förvärras av att de förvärvsarbetande kvinnorna ofta har att lämna och hämta barn före och efter arbetet samt handla mat på lunchrasten eller på vägen hem. Mannen har lagt beslag på bilen utan att ta över de familjefunktioner som bilen bäst behövs för.

En göteborgsundersökning "Familj och förvärvsarbete" (1965) visade samma tendens. Buss eller spårvagn var det vanligaste färdsättet för kvinnorna till och från arbetet (42 %). 31 procent gick till fots, cyklade eller åkte moped. Mannen fick ta bilen. 50 procent av männen men endast 20 procent av kvinnorna använde bil till arbetet. För kvinnorna är således tillgången på kollektiva trafikmedel viktig om inte attityderna och förhållandena förändras.

Restider i förort

I en *undersökning av fyraåringar (257 barn) i en stockholmsförort 1972 (B. Lagerkvist m. fl.)* fann man att restiderna för de förvärvsarbetande föräldrarna i området är långa.

Tabell 6.2 Andel förvärvsarbetande fäder resp. mödrar efter den vanliga sammanlagda restiden till och från arbetet i procent

Förälder	Sammanlagd restid				N
	–30 min.	31–60 min.	61–90 min.	91– min.	
Moder	34,6	30,6	20,4	14,4	104
Fader	19,8	30,9	30,5	19,3	207
N	77	95	84	55	311

Låginkomstutredningen menar som redan nämnts att 35 % av alla arbetstagare i riket 1968 hade en otillfredsställande restid (dvs. sammanlagd restid över 30 minuter). Storstäderna avviker markant från denna siffra. I Storstockholm hade 61,3 % av arbetstagarna en restid som översteg 30 minuter. Detta är dock mer fördelaktigt än restiderna för fyraåringarnas föräldrar i undersökningen 1972. *Bland kvinnorna där hade 65 % och bland männen 80 % en otillfredsställande restid.*

Barns resor

Barn reser till sina daghem, dagmammor, lekskolor och skolor. Hur långt, vilket färdsätt m. m. kan förutsättas variera med de lokala förhållandena. Lekskole- och skolskjutsverksamheten är omfattande. Det har gjorts få sammanfattande utredningar om dessa barnresor. Att resorna på flera sätt komplicerar förhållandena för både barnen och de förvärvsarbetande föräldrarna är ostridigt. Hur mycket och i vilka avseenden bör utredas närmare.

Sammanfattande synpunkter

Närmare 75 % av alla förvärvsarbetande beräknas dagligen resa i någon form från bostad till arbetet. För många arbetstagare (35 % enligt låginkomstutredningen) är restiden otillfredsställande. Problemen är speciellt stora i storstäderna och i glesbygd, där arbetsplatserna ligger långt ifrån bostäderna. Särskilt svårt har den stora grupp av arbetstagare som saknar tillgång till bil. Att åka med kollektiv trafik som i och för sig är det bästa färdmedlet från många synpunkter innebär ofta väntetider och gångtider. Ibland saknas rimliga kollektiva förbindelser, särskilt då i glesbygd. Det finns också arbetstagare som tvingas till långpendling på grund av att arbetena finns långt hemifrån. Pendling har överhuvudtaget ökat mycket kraftigt de senaste decennierna.

De allt längre och tidsödande arbetsresorna minskar möjligheterna till gemensam samvaro för familjerna. För föräldrar med små barn eller yngre skolbarn är detta förhållande särskilt besvärande. Lång arbetstid och/eller arbetstid på "ovanliga" tider, tröttande arbete och dessutom långa, tidskrävande resor till och från arbetet (under vilka man ofta hämtar barnen från barnstugan och handlar m. m.), är inte en sällsynt vardagsbild åtminstone för många i storstäderna. De undersökningar som gjorts tyder på detta.

För barnen betyder föräldrarnas långa arbetsresor att mindre tid blir över för dem för att vara tillsammans med sina föräldrar, att tillvaron blir otryggare, ofta är barnen med som länkar i arbetsresorna för att komma till barnstugan, till affären etc.

I och med att männen som regel lägger beslag på familjens bil innebär arbetet för kvinnorna en stor påfrestning. De har oftast hand om barnomsorgen, inköpen och hushållsarbetet. Eftersom barnen, som det nu är i samhället, i regel har att lita till främst modern måste det vara oerhört krävande både psykiskt och fysiskt att vara förvärvsarbetande småbarnsmor. Hon bör bl. a. få överta familjens ev. bil för att klara upp sin situation. Utbyggd kollektivtrafik som är bättre avpassad till de arbetandes behov måste man sträva efter. Viss specialtrafik till stora arbetsplatser kan vara lösningen i många fler fall än vad som nu sker. En strävan till att få bostad och arbete nära varandra bör finnas, där inte t. ex. miljöproblem är hinder i vägen.

7 Tiden hemma

Arbetet och resan till arbetet tar tid av dygnet. Matinköp m. m. och besök på post, bank m. fl. serviceinrättningar tar också sin tid. Vilken tid blir över för att vara hemma och hur används denna tid? Tid för barnen tas upp särskilt i nästa avsnitt.

Expertgruppen för regional utredningsverksamhet (ERU) har studerat hushållens levnadsvillkor i olika ortstyper. Låginkomstutredningen har också tagit upp bl. a. aspekten hushållsarbete och dubbelarbete samt fritid och rekreation.

Hushållens levnadsvillkor

ERU uppger att förvärvsarbetet omfattar ca 6 à 7 miljarder timmar per år i Sverige. En beräkning av den s. k. hemproduktionens volym (disk, tvätt, yrkesinriktade studier, barnpassning, åldringsvård, sjukvård, m. m.) visar att ca 1 à 2 miljarder timmar kan sägas vara sådan produktion som görs inom hushållssektorn. Siffran torde stiga ytterligare om hus- och bilreparationer och liknande förvärvsverksamheter inkluderas. Avvägningen mellan förvärvsarbete och hemproduktion skiljer sig mellan olika ortstyper. Arbetsfördelningen inverkar på en rad förhållanden som påverkar levnadsvillkoren för olika grupper av hushåll.

ERU pekar vidare på att ett hushåll som väljer att fostra ett barn binder tusentals timmar i vad som skulle kunna benämnas administration av barnets uppväxt, dvs. ordna barnets tillsyn, lek, språkinlärning, socialisering, skolgång, läkarbesök m. m. Dessutom tillkommer en större tidsåtgång till uppfostran och vård, både fysisk och psykisk. Kraven på ständig närvaro av vuxen under hela barnstadiet och framtida samhällsresurser i form av skolor m. m. är ytterligare exempel på hur ett ursprungligen fritt val får konsekvenser för en eller flera vuxnas tidsanvändning under flera år.

Underhåll, reparationer och administration av varaktiga varor, som bostad, bil, TV, hushållsapparatur och kläder, medför att avsevärda tidskvantiteter blir ofria, utom vad gäller den exakta inplaceringen under en tidsperiod. På samma sätt inskränktes de vardagliga valmöjligheterna att fritt disponera inkomster snabbt av en rad bundna utgifter.

Solveig Mårtensson har åt ERU som tidigare nämnts undersökt drag i

hushållens levnadsvillkor. Hon har studerat förhållandena i tre kommunblock, Lycksele, Hässleholm och Örebro. Tyngdpunkten läggs vid individens möjligheter att vid en given fysisk samhällsorganisation utföra olika sysslor. Åtkomstmöjligheterna till förvärvsarbete, service och rekreation studeras bl. a. Restiden undersöks också som visats i föregående avsnitt. Mårtensson har konstruerat ett dygnsprogram med ledning av resultat från olika tidsbudgetundersökningar som gjorts tidigare.

Den sammanhängande sömnperioden som krävs för vuxen är av Mårtensson satt till åtta timmar. En halvtimme före och en halvtimme efter avsätts för personlig vård. Nio sammanhängande timmar betecknas som dygnsvila och antas inte kunna användas för andra sysslor. Tid för morgonmål i bostaden räknas också ifrån. Den återstående tid som den vuxne kan använda i olika verksamheter är 14 timmar och 40 minuter. Dessa timmar skall avdelas för olika sysslor som förvärvsarbete, måltider, servicekontakter, rekreation, social samvaro osv. Tiden för dygnsvila kan någon gång förkortas men inte gång på gång. Aktiviteterna i ett dygnsprogram är mer eller mindre tvingande att utföras under en viss dag. En del ting är tvingande såsom måltider och deras förberedande, underhåll av bostaden och inhämtande av lokal information. Åt dessa sysslor har avdelats två timmar. Den förvärvsarbetande antas ha åtta timmars arbete. När tid satts av till dessa verksamhetstyper återstår för den heltidsarbetande mindre än fem timmar. Dessa fem timmar används ofta för förflyttningar, t. ex. resa till arbetet.

När två personer bildar hushåll vinner man tid. Vissa sysslor i bostaden som måltidsförberedelser och städning kräver inte särskilt mycket mer tid i tvåpersonershushållet. Ärenden som post- och bankbesök kan utföras av den hushållsmedlem som lättast kan passa in det. Specialiseringen och samarbetet inom flerpersonershushållet kräver dock att man tar hänsyn till varandra i den dagliga planeringen. Sysslor utförs gemensamt och man vill avsätta viss tid varje dag för samvaro. Mårtensson har räknat med att kvällsmåltiden intas gemensamt och att samtliga hushållsmedlemmar skall vara i bostaden samtidigt under minst två vakna timmar.

Detta ger möjligheter till aktiv samvaro. Hon pekar på att om dessa möjligheter sedan utnyttjas är en fråga som ligger utanför ramen för hennes undersökning.

En huvudtanke är att levnadsbetingelserna varierar i olika orter och områden. De flesta personer måste dagligen gå utanför sin bostad för olika sysslor. I bl. a. tidsperspektivet är det här som tidigare visats stora skillnader mellan dem som har tillgång till bil och dem som inte har det. Omgivningens rent fysiska organisation inverkar på den enskildes verksamhetsmöjligheter. Men "varje människa är medlem av en eller flera grupper av individer, vilka påverkar hennes dagliga verksamhet och underlättar eller försvårar utförandet av dygnsprogrammet". Flerpersonshushållet kräver för att fungera samarbete mellan medlemmarna. Stor inverkan på individens möjligheter att utföra olika handlingsprogram har den bindning som en förvärvsarbetande har till sitt arbete och de bindningar som finns mellan medlemmar av ett hushåll, särskilt de som finns mellan småbarn och vårdare.

Mårtensson har studerat fem handlingsprogram:

Bostad – arbete – bostad
Bostad – arbete – livsmedelsaffär – bostad
Bostad – arbetsplats – läkarmottagning – bostad
Bostad – arbetsplats – bibliotek – bostad
Bostad – arbetsplats – bostad – lokal för social samvaro – bostad

För närmare studium av resultaten hänvisas till undersökningen. I samtliga fall ligger tiden för social samvaro mellan 20.30 och 22.30. Det är en omöjlig tid för småbarn och skolbarn. Denna samvaro tvingas man att flytta till de arbetsfria dagarna liksom övrig social samvaro, motion och underhåll. Småbarnsfamiljen blir speciellt lidande av dåliga kollektivförbindelser.

En slutsats som kan dragas av Mårtenssons undersökning är att det finns betydande skillnader i individernas levnadsvillkor mellan olika bostadsorter inom en region samt mellan de två trafikgrupperna, bil- och kollektivåkande.

Torsten *Hägerstrand* har visat att när man ordnat hushållen i tur och ordning efter den tidpunkt på kvällen då alla åter är församlade efter dagens verksamhet, finner man att återsamlingen inträffar senare ju större orten är. I Norrlandsorten är fyra femtedelar av hushållen återförsamlade före kl. 21, i den medelstora staden något mer än hälften och i storstaden bara en tredjedel. Starttiderna på morgonen skiljer sig däremot inte så mycket. I den lilla orten och den medelstora står många personer i nära kontakt med bostaden under hela dagens lopp. I mellanorten förekommer det t. o. m. en återsamling vid lunchdags, helt eller delvis. I storstaden är de förvärvsarbetande på ett mycket tydligare sätt avkopplade från kontakt med de hemmavarande – däremot är telefonsamtalen rätt talrika.

Hushållsarbete och dubbelarbete

Göran *Ahrne* har åt låginkomstutredningen skrivit en rapport om avsnittet om hushållsarbete och dubbelarbete i levnadsnivåundersökningen (1968). Siffrorna bygger på uppskattningar. Omkring tre miljoner personer i åldern 15–75 år sysslade i någon utsträckning med hushållsarbete under 1967. 10 % av dessa var medhjälpare i hushåll och 90 % skötte hushåll, dvs. arbetade mer än en timme per dag i hemproduktionen. Nio tiondelar av dem som skötte hushåll var kvinnor. 37 000 män (mest i åldern 46–67 år) skötte hushåll för andra än för sig själva och högst ca 3 000 av dessa kan sägas vara "hemmamän". 38 % av dem som skötte hushåll var hemmafruar utan förvärvsarbete. En femtedel av dem som skötte hushåll gjorde det för en person, 30 % för två, 22 % för tre, 17 % för fyra och 10 % för fem eller fler personer. En tredjedel av alla hushållsarbetande med minst tvåpersonershushåll, har någon i hushållet som är i behov av tillsyn.

Endast hälften av de hushållsarbetande hade haft semester under 1967. En fjärdedel hade ej tid för vila eller avkoppling under dagen.

Ungefär 1,7 miljoner skötte hushåll för minst två personer veckan före intervjun. Av dessa var ungefär hälften hemmafruar och hälften dubbelarbetande, dvs. hade förvärvsarbete vid sidan av hushållsarbetet. Av dessa dubbelarbetande hade ungefär hälften heltidsarbete och hälften deltidsarbete. Ahrne fann ett tydligt samband mellan förvärvsarbetets omfattning och hushållsarbetets storlek.

Han pekar vidare på fyra faktorer av betydelse för gifta kvinnors val mellan hushållsarbete och förvärvsarbete.

Om makes inkomst är låg kan hon tvingas ta förvärvsarbete av hänsyn till hushållsekonomin. Om maken har hög inkomst kan hon välja mera fritt mellan hushållsarbete och förvärvsarbete.

Om hon bor på en ort med låg efterfrågan på kvinnlig arbetskraft kan hon tvingas avstå från förvärvsarbete. Om hon bor på en ort med hög arbetskraftsefterfrågan kan hon välja mera fritt.

Om hon har låg utbildning kan hon bara få förhållandevis lågt avlönade arbeten. Om hon har hög utbildning kan valet mellan hemmafruskap och förvärvsarbete bli mera fritt.

Om hon har lite hushållsarbete kan hon välja fritt. Om hon har mycket hushållsarbete kan det medföra tvång att avstå från förvärvsarbete.

Om mannen har låg inkomst, kvinnan själv utbildning över folkskola, efterfrågan på kvinnlig arbetskraft var hög på bostadsorten och hushållsarbetet hade liten omfattning var 0 % hemmafruar. Hushållsarbetets omfattning tycktes vara den mest betydelsefulla faktorn för kvinnan att inte förvärvsarbeta.

Ahrne kommer till att det finns ett negativt samband mellan psykiska besvär (sömnsvårigheter, depressioner) och såväl hushållsarbetets omfattning som förvärvsarbetets omfattning. Inga av de heltidsarbetande kvinnorna med mycket hushållsarbete uppgav psykiska besvär och ingen åt lugnande medel eller sömnmedel. Av hemmafruar med mycket litet hushållsarbete däremot uppgav 33 % psykiska besvär och 28 % tog lugnande medel eller sömnmedel. (De som är hemma kan också vara det på grund av psykiska besvär. Siffrorna kan tolkas på olika sätt.)

En fjärdedel av de dubbelarbetande kvinnorna kände sig ofta kroppsligt utmattade när de kom hem efter arbetet. Enligt "Hemarbete och servicekontakter" (SOU 1965: 65) arbetade en förvärvsarbetande på heltid i genomsnitt 4,25 timmar per dag i hushållet. Motsvarande tid för en enbart hemarbetande beräknades till 6,25 timmar per dag i genomsnitt. Man anger också att hushållsarbetet i glesbygder tar längre tid än i städer men att däremot barntillsynen tar betydligt mindre tid i anspråk.

Många av arbetsuppgifterna i hushållet tar lika lång tid att utföra oberoende av hushållets storlek. Särskilt gäller detta tillsyn av barn. Arbetstiden per barn minskar ju fler barn som finns i hushållet, menar Ahrne. De som har barn som behöver tillsyn har emellertid också rent generellt mycket matlagning, tvätt och städning m. m.

Kvinnans hemarbete ökar mycket?

En intressant sociologisk undersökning av hemarbetet har nyligen gjorts av professor Kathryn Walker vid Cornell University, USA. Undersökningen refereras i Råd och Rön 1974 nr. 7 av Stigbjörn Bergensten. Walker har undersökt 1 400 familjers förhållanden i staden New York. Såväl stads- som landsortsfamiljer fanns med, liksom stora familjer och par utan barn. Tiden för hushållsarbetet mättes för kvinnan och för mannen samt för alla barn över sex års ålder. Undersökningen visade att hemarbetande kvinnor använde mellan 5 och 12 timmar per dag för hushållet medan yrkeskvinnor endast behöver 4 till 8 timmar för i stort samma arbete. Männen, som alla var yrkesarbetande, använde 11 timmar per vecka för hushållet. *Om frun övergick från att vara hemarbetande till ett yrke ökade inte männens arbetsinsats i hemmet.* Inte heller ökade mannens hushållsarbete om familjen utökades med ett eller flera barn.

I undersökningen hade en tredjedel av männen en arbetsvecka på mer än 50 timmar utanför hemmet. Tonåringar bidrog med ca en timme per dag i hushållet. Barn från ca 6 till och med 11 år hushållsarbetade ca en halvtimme om dagen.

Walker har funnit att kvinnans arbetsdag bara blir längre. Trots tvättmaskin, dammsugare, elvisp, kyl och frys, färdiglagad mat, djupfryst etc! Kvinnans arbetsvecka har under 50 år ökat från 42–48 timmars längd till mellan 66 och 75 timmar! Apparaterna och prylarna har inneburit en förändring av hushållsarbetet. Vi tvättar t. ex. oftare och har fått fler kläder att tvätta. Andra aktiviteter i hemmet visar samma mönster. Tingen kräver underhåll, fler möbler att ta hand om, större och fler rum att städa, trädgård att sköta etc. Dessutom all skötsel m. m. kring den heliga kon bilen. Enligt Walker arbetar vi mer och mer. Dagens familjer har fler mål att uppnå än gårdagens. Målen uppnås antingen genom mer arbete i hemmet eller extra arbete utanför hemmet.

Det finns inget som tyder på att förhållandena i Sverige skulle vara annorlunda. Konsumentverket startar emelltertid i höst enligt uppgift ett projekt om "Produktionsförhållanden i hemmen".

Walker anser att familjerollerna bör omprövas. Det borde vara självklart att arbetet delas lika – oavsett var arbetsplatsen är belägen och oavsett om det ena arbetet är välavlönat och det andra obetalt. Som det nu är så ökar kvinnans arbetsvecka när hon ger sig ut i arbetslivet medan mannens är oförändrad. Kvinnan blir dubbelarbetande – inte mannen.

Hushållsarbete

Synpunkter på hushållsarbete tas upp i det *"Program för jämlikhet mellan kvinnor och män"* som lades fram 1970 av kommunstyrelsens i Stockholm kommitté för kvinnofrågor. Man inleder med att hänvisa till konsumentutredningen (1969) som visat att ett hushåll är ett mångsidigt företag som utför en hel del egenproduktion som inköpsarbete, sköter

varulagring, tillagning av mat, serverings- och städningsarbeten, tvättarbeten etc. Att helt köpa denna produktion skulle vara mycket kostsamt.

Kommittén framhåller att "även i hushåll, där den gifta kvinnan arbetar utanför hemmet och inte har mer tid än någon annan familjemedlem att ägna åt hushållsarbete, lever som framgår av en rad undersökningar i stor utsträckning den sedvänjan kvar att hon svarar för hushållsgöromålen och passar upp de övriga i hemmet". Den hjälp från kvinnliga släktingar, mormödrar och farmödrar som unga familjer tidigare kunde påräkna, har avsevärt minskat i omfattning.

En förutsättning för att båda föräldrarna eller ensamstående föräldrar till småbarn skall kunna ägna sig åt arbete utanför hemmet är av samhället organiserad barntillsyn. Det är att notera att barnets vistelse på daghem, inte innebär någon egentlig arbetslättnad för den som annars svarar för denna vård. Under den tid som barnen är på daghem är ju den vuxne i regel bunden vid förvärvsarbetet.

Kommittén framhåller att "det skulle rimma illa både med hos oss gängse socialpolitisk syn och de aktuella jämlikhetssträvandena om de krafter, som verkar för en allmän arbetstidsförkortning enbart skulle ta sikte på antalet arbetstimmar ute på arbetsplatserna i samhället och om sålunda ingen uppmärksamhet skulle ägnas problem för de grupper – kanske främst de förvärvsarbetande kvinnorna – som reellt har att vidta större antal arbetstimmar per dygn, om däri inkluderas det arbete som utförs för anhöriga i hemmet".

Man diskuterar också var och hur man kan rationalisera hemarbetet;

Tvätten är ett arbete som kan flyttas ut ur hemmet.

Det är dock mer än dubbelt så dyrt att lämna bort tvätt än att tvätta hemma. Tvättmaskinerna har förenklat tvättarbetet och blir allt vanligare.

Städningen är ett arbete som man inte kan flytta ut ur bostaden. Här föreslår man att var och en på ett naturligt rutinmässigt sätt vänjer sig att svara för sin del av bostadsvården. Att köpa städservice är ofta dyrt och vanskligt.

Mathållningen är bl. a. en hälsofråga och ett samlande trevnadsmoment i människors samvaro. Många människor äter dock numera regelbundet måltider utanför hemmen, småbarn i daghem, skolbarn i skolan, de vuxna på arbetsplatsen, pensionärer i olika serveringar etc. Själva tillagningen i hemmet av maten är en mycket mindre del av arbetet än tidigare genom den stora mängd av industriell förberedd mat som finns. Men hanteringen av maten i hemmet fordrar dock alltjämt åtskilligt arbete.

Inköpen av maten vållar ofta besvär och irritation för hushållen. Handeln har etablerat stora enheter för livsmedelsförsäljning. Dessa innebär att även små hushåll behöver ha en arbetskraft disponibel som kan ägna flera timmar i veckan, tiden fördelad på flera dagar, åt att samla ihop och frakta hem maten. Bakom handelns åtgärder ligger en tro (övertro?) på att kunderna disponerar bil. Åtgärder för att underlätta inköpsarbetet för hushållen är önskvärda. (Här kan också hänvisas till en studie av docent Solveig *Wikström*, "Våra dagligvarors distribution, en framtidsstudie", Bonniers 1973. Hon menar att trenden att centralisering

och storköp slår ut småbutikerna kommer att fortsätta åtminstone till decenniets slut. Konsumentens arbete blir allt tyngre med tiden. Endast de friska, starka och bilburna kan tillgodogöra sig storköpens fördelar).

Tidningen Vi har i olika artiklar tagit upp hemarbetet. I nr 5, 1974 har man gjort upp en planeringslista över sysslor som skall utföras i ett hem. Drygt 140 sysslor anges för att ett hem ska fungera. Varenda syssla tar tid. Det säger sig självt att alla hushållsmedlemmar bör vara med och dela på arbetet. Även mannen . . ., även barnen . . ., även hustrun . . .

Kooperativa förbundet har tillsammans med HSB och Riksbyggen undersökt köpvanorna i två bostadsområden i Örebro och ett i Västerås. 900 hushåll fick skriva dagbok. Kvinnor i yngre medelåldern (21–44 år) som förvärvsarbetar gick till butiken mer än fem gånger i veckan. Kvinnor i samma ålder som arbetar hemma gick till butiken ca 5,5 gånger i veckan. Män i samma ålder besökte livsmedelsbutik mindre än en gång i veckan. Kvinnan är alltså den som gör inköpen!

Fritiden

Fritiden kan man från sociologiska utgångspunkter dela upp i fyra huvudfunktioner för nutida arbetstagare nämligen:

- återhämtning efter arbetets fysiska och psykiska påfrestningar,
- avkoppling och underhållning som tillfredsställer behovet av ett regelbundet avbrott i rutinen,
- utveckling av den egna personligheten efter den enskildes behov och förutsättningar,
- deltagande i olika slag av gemensamma aktiviteter.

Låginkomstutredningen om fritiden

Agneta *Lundahl* har åt låginkomstutredningen gjort en rapport om den vuxna befolkningens fritidsförhållanden, "Fritid och rekreation".

Det kan i detta sammanhang vara intressant att ta upp en del av Lundahls allmänna resonemang kring fritiden. Hon definierar fritid som de tidsrester, som blir kvar när arbetet och därmed sammanhängande tidsförluster tagit sin del av dygnet (sålunda icke-arbetstid). Tre huvudtyper av fritid urskiljs nämligen vardagsfritid, veckoslut och semesterferier. Arbetsplatsens belägenhet i förhållande till hemmet, tvättning och dusch efter arbetet, stark utmattning etc. medverkar till att kraftigt inskränka på fritidens användbarhet.

Som framgår av tabellen är det vanligaste att 9–11 timmar på dygnet disponeras för arbete och resor till och från arbete. Kvar blir mellan 5 och 7 timmar att disponera för övriga ändamål. 15 % av alla löntagare dvs. var sjunde person, har mindre än 5 timmar fri tid per dygn.

Lundahl konstaterar att det mesta av den knappt tilltagna *vardagsfriti-*

Tabell 7.1 Bruttoarbetstid och faktisk fritid för anställda (Sömn 8 timmar frånräknad.) Fördelning och enkla frekvenser.

Bruttoarbetstimmar	Faktisk fritid i timmar	Procent av löntagarna	Antal löntagare
0– 3	13–16	2	73 000
3,1– 5	11–12,9	4	134 000
5,1– 7	9–10,9	6	186 000
7,1– 9	7– 8,9	21	614 000
9,1–11	5– 6,9	51	1 450 000
11,1–13	3– 4,9	12	335 000
13,1–15	1– 2,9	2	49 000
15,1–	0,9– 0	1	20 000
Summa		100	2 861 000

den torde gå åt till primära behov som vila, måltider, hygien, umgänge etc.

Veckoslutsfritiden kräver tillgång på resurser och för grupper som saknar stuga, villa, båt eller bil kan långa veckoslut bli verkligt besvärliga att utnyttja på ett tillfredsställande sätt.

Beträffande *semester* kan följande tabell tjäna som vägledning. 78 procent av jordbrukare och medhjälpare i jordbruk hade således ingen semester under 1967. Av hushållsarbetande hade 60 procent ingen semester ifrån hushållsarbetet. 50 procent av de fria yrkesutövarna och 34 procent av företagarna och medhjälpare i företag tog ingen semester. Av de anställda, slutligen hade 19 procent ingen semester.

När det gäller semesterveckor har jordbrukare och hushållsarbetande de sämsta förhållandena, så mycket som 94 procent av jordbrukarna har högst 2 veckors semester och 81 procent av de hushållsarbetande har semester från hushållet mindre än 2 veckor.

Bästa förhållandena när det gäller uttagna semesterveckor tycks

Tabell 7.2 Semester/ferieveckor för olika kategorier förvärvsarbetande + studerande och hushållsarbetande

Antal veckor	Jordbrukare[a]	Företagare[a]	Fritt yrke	Studerande	Hush. arb	Anställda
Ingen semester	78	34	50	2	60	19
1 vecka	11	12	6	0	15	3
2 veckor	5	17	5	1	6	7
3 veckor	1	12	5	2	5	7
4 veckor	1	16	18	3	3	52
5 veckor	0	3	0	1	5	11
6 veckor och mer	5	7	7	90	6	3
Summa	100	100	100	100	100	100
Antal i kategorin	304	325	66	407	2 124	3 158

[a] Medhjälpare inräknade.

studerande och löneanställda ha om man lämnar alla andra faktorer obeaktade, när det gäller t. ex. arbetstid och arbetsförhållanden i övrigt.

Undersökningen är socialgruppsrelaterad. Om man ser på de materiella fritidsresurserna så hade 34 % i socialgrupp I egen sommarstuga mot 13 % i socialgrupp III. 75 % av alla i socialgrupp I har tillgång till bil i hushållet mot 56 % i socialgrupp III. Båt har 21 % i socialgrupp I mot 12 % i socialgrupp III. Sommarstuga, bil och båt är materiella resurser som gör det lättare att fylla semester och veckoslutsfritid med innehåll. Av alla i socialgrupp I hade 62 % vistats i sommarstuga någon tid under år 1967. Motsvarande procent i socialgrupp III var 28.

Av alla i socialgrupp I hade 32 % gjort någon utomnordisk resa av semester- eller rekreationskaraktär mot åtta % i socialgrupp III. Nio % i socialgrupp I och 32 % i socialgrupp III hade varken gjort någon semesterresa eller bott i sommarstuga under 1967.

Förhållanden i förort

I en *undersökning (B. Lagerkvist m. fl.) 1972 av fyraåringar* (257 barn) *i en nybyggd Stockholmsförort* fann man att de boende i området var resursstarka i jämförelse med hela riket. De har i större utsträckning tillgång till bil och sommarstuga än motsvarande grupper i riket. När det gäller olika typer av fritidsaktiviteter fann man, liksom låginkomstutredningen, skillnader mellan socialgrupperna. Socialgrupp I ägnar sig åt fritidsaktiviteter mer än de andra grupperna. Barnfamiljerna ägnade sig i mindre utsträckning åt fritidsaktiviteter. T. ex. anger 18–25 % av de undersökta barnfamiljerna att de inte ägnar sig åt att besöka eller få besök av släkt och vänner (motsvarande siffror i riket 5–10 %). Ingen förälder var medlem i någon politisk förening eller byalag eller liknande. Man pekar på att dessa skillnader delvis måste tillskrivas den restriktion som de små barnen utgör på familjernas aktivitetsmöjligheter, men den olika frekvensen av sociala kontakter är också ett belägg för den omtalade kontaktlösheten i nybyggda förorter. (Jämför här med Åke Dauns undersökning av Vårberg). Mödrar som uppger att de ej har några kontakter med grannar eller släktingar i området har oftare en fyraåring med psykiska problem som behöver åtgärdas. Annars fanns inga klara samband mellan undersökningsfynden bland barnen och familjens sociala förhållanden. Detta hänger sannolikt ihop med att undersökningen är inriktad på barnet som individ medan de sociala faktorerna är en del av ett orsakssammanhang där enkla orsakseffektresonemang ej räcker. Detta minskar dock ej behovet av redovisningar av barnfamiljernas sociala villkor. Behovet av fler lekskole- och daghemsplatser kan då bedömas mot föräldrarnas arbetssituation och bristande tid för sysselsättning med barnen och de mål för barnuppfostran som uppställs senast i barnstugeutredningen, säger man sammanfattningsvis.

Lundahl pekar på sambandet mellan fritidsaktiviteter och arbetet. Förvärvsarbetande som har kort arbetstid får lång fritid och tvärtom.

Men arbetstidens längd avgör inte bara fritidens längd utan också delvis fritidens innehåll. "En tidsmässigt begränsad fritid kan innebära begränsade möjligheter när det gäller vissa mer tidskrävande aktiviteter. Men indirekt kan det också vara så att en lång arbetstid innebär att individen är trött efter arbetet och därmed hämmad i möjligheterna att syssla med vissa fritidsaktiviteter."

Att man är fysiskt och psykiskt trött efter arbetet innebär att vardagsfritiden går åt till vila och återhämtning inför nästa arbetsdag.

Ett monotont och tråkigt arbete kan framkalla behov av andra fritidsaktiviteter än ett omväxlande och stimulerande arbete framkallar. (Arbetslivsforskare som Bertil Gardell menar dock att de personer vilka har ett innehållsrikt arbete också har den innehållsrikaste fritiden.)

Ett välbetalt arbete kan möjliggöra vissa aktiviteter, som ett sämre betalt inte ger individen någon chans att ägna sig åt. Ett hälsofarligt arbete kan på längre eller kortare tid förstöra individens hälsa och därigenom inverka på hans fritidsaktivitet.

Statistiska centralbyrån har nyligen åt naturvårdsverket intervjuat ett urval på drygt 900 personer i åldrarna 18–65 år om vad man gör på fritiden. Här skall kort nämnas några i detta sammanhang intressanta siffror (se bl. a. Råd och Rön 1974: 4). Man konstaterar att det inte skett några stora förändringar i friluftsvanorna under den senaste tioårsperioden (1963 gjordes en liknande undersökning). En något större andel av tätortsbefolkningen anger dock att det nu är friluftsbetonade aktiviteter som dominerar deras fritid. T. ex. bad, terränglöpning, cykelutflykter och båtsport. Speciellt gäller denna förändring för kvinnorna. Deras hobbyverksamheter har minskat (t. ex. handarbete och musikutövning).

De flesta människor anser sig enligt undersökningen ha för ont om tid för att ägna större tid åt (eller börja med) idrott eller friluftsliv. Över hälften ville ta ut en del av eventuell standardförbättring i ökad fritid. Ungefär 20 % ville ha hela förbättringen i mer fritid. Var tredje svensk mellan 18 och 65 år är medlem i någon idrotts- eller friluftsorganisation.

Var tionde svensk ägnar större delen av sin fritid åt familjeliv och hemsysslor.
Var hundrade person ser aldrig på TV.
Var tjugonde person kan aldrig slita sig från TV: n.
Var fjärde person ägnar sig mest åt promenader, fiske och friluftsliv på sin fritid.

I vilken mån dessa siffror också kan gälla för barnen går inte att säga. I vilken utsträckning får barnen följa med sina föräldrar på fritidsaktiviteterna? Hur ser barns fritid ut när föräldrarna är med? Jag tror att vi när allt kommer omkring vet för litet om det. Trots "Barns fritid" av 1968 års barnstugeutredning och andra utredningar.

Sammanfattande synpunkter

Efter det att arbetstiden och därmed sammanhängande tid, restiden till arbetet, tiden för matinköp och serviceärenden, barnhämtning m. m. dragits av blir det inte mycket vardagstid över för dagens förvärvsarbetande föräldrar till att vara hemma. Ett av familjens största problem är brist på tid och tidsbundenhet.

Tiden hemma skall användas för en stor mängd göromål. Sömn och vila tar den största tidsandelen. Hushållsarbete av olika slag som matlagning, städning, tvätt tar stor del av tiden. En nyligen gjord amerikansk undersökning visar att *arbetstiden hemma har ökat väsentligt* på grund av standardökning och ökat underhåll av olika föremål! Tiden för social gemensam samvaro blir följdriktigt knapp och ofta för sen på kvällen för småbarnen och de yngsta skolbarnen.

Det är kvinnorna som sköter hushållet (bevis på att mannen börjar delta i hushållsarbetet saknas ännu). Denna brist på arbetsfördelning inom familjen är ett stort hinder för kvinnor att förvärvsarbeta. Många kvinnor upplever detta som ett betydande problem. För barnen innebär det att ojämlikheten i hemarbetet blir tagen för gott av dem och således konserveras vidare till nästa generation. Hushållsarbetet och barnomsorgen är så pass krävande och omfattande att hela familjen måste hjälpas åt. Nuvarande märkliga roller i familjen måste ändras.

Tiden hemma för förvärvsarbetande är alltså, som olika undersökningar visar, knapp. Arbetslivsforskaren Bertil *Gardell* säger att han genom egna intervjuer och samtal med både arbetare och tjänstemän kommit till den uppfattningen att stora grupper arbetstagare under arbetsveckan inte hinner mycket mer än att arbeta, äta, sköta hemsysslor, slötitta lite i tidningar och på TV samt sova och vila. Det går inte att med tillgängligt material från undersökningar m. m. motsäga Gardells uppfattning.

Tiden hemma, tiden med familjen, den privata miljön är dock för många förvärvsarbetande idag ett skydd och en återhämtningsplats från arbetsmiljön. Det finns i nuläget en klar distans mellan arbete och familj.

Fritiden och dess innehåll kommer i framtiden att få allt större betydelse i och med minskad arbetstid och ökade ekonomiska resurser. Det kan bl. a. avläsas i olika företags stora satsningar på fritidssidan. Det gäller att få barnens fritid utvecklande och stimulerande. Det gäller också att få den stora fritiden så jämlik som möjligt genom att förbättra förhållandena (bl. a. de ekonomiska) för dem som behöver det.

8 Tid för barnen

"Tid för barnen" kommer att tas upp från två huvudaspekter, dels genom ett samhällstidsperspektiv (Är dagens samhälle en tid för barnen?) dels genom ett familjeperspektiv (Har föräldrarna tid för barnen?).

Dagens samhälle – en tid för barnen?

Det finns omkring 1,9 miljoner barn i Sverige mellan 0–16 år. I åldern 0–6 år finns ca 800 000 barn. Barnen utgör således bortåt en fjärdedel av landets befolkning! Denna stora del har formellt och reellt litet att säga till om. Barn har inte rösträtt. De blir myndiga först vid 18 års ålder. Ansvaret för barnens välfärd och uppväxt ligger hos de vuxna. De som är huvudansvariga är föräldrarna och samhället. Barn växer upp på de villkor som de vuxna ger dem.

Jag menar att barn är underskattade i dagens samhälle. Barn kan ofta se saker mycket klarare, ärligare än vuxna. Vi borde lyssna på dem och deras synpunkter oftare än vi gör i dag.

Vilka villkor har vi vuxna då att ge barnen? Generellt sett vet vi nog väldigt lite om detta. Sociologen Rita *Liljeström* skriver i "Uppväxtvillkor" att "den svenska familjen är i de flesta avseenden outforskad och okänd." Vilken tid för barnen kan dagens föräldrar avsätta? Hur används den? Hur löses konflikten mellan förvärvsarbete och barnens behov av omsorg? Är dagens samhälle en "tid för barnen"?

Våra barn behöver omvårdnad säger vi. Om detta råder enighet. Före skolåldern är omsorgen och uppfostran föräldrarnas egen angelägenhet (kanske i alltför hög grád?). Att barnen skall få mat, ha någonstans att bo och någon att trygga sig till är vi överens om. Men det finns många meningar om hur barnomsorgen i övrigt skall se ut. Dagens föräldrar är osäkra i sina roller som uppfostrare. Hur uppfostran blir avgörs ofta av mycket slumpmässiga omständigheter.

Barnstugeutredningen har i sitt arbete gått igenom bl. a. mycket av de psykologiska, pedagogiska och sociologiska utvecklingsteorier m. m. som finns angående barn och mot denna bakgrund satt upp följande övergripande mål för förskolan:

- Förskolan bör sträva efter att i samarbete med föräldrarna ge varje barn bästa möjliga betingelser att rikt och mångsidigt utveckla sina känslo- och tankemässiga tillgångar.
- Förskolan kan därigenom lägga grunden till att barnet utvecklas till en öppen, hänsynsfull människa med förmåga till inlevelse och till samverkan med andra, i stånd att komma fram till egna omdömen och problemlösningar.
- Förskolan bör hos barnet lägga grunden till en vilja att söka och använda kunskap för att förbättra såväl egna som andras levnadsvillkor.

Barnets utveckling till slutmålet – "en vuxen, mogen människa, som både kan fungera som självständig individ och i samarbete och samspel med andra människor" – skall stödjas.

Detta mål kan gälla även för familjens barnomsorg.

I boken *"Samfostran"* har pedagogen *Eva-Mari Köhler* efter genomgång av existerande mål för fostran gjort följande sammanfattning av föräldrarnas uppgifter:

att på förhand söka få en uppfattning om vart deras uppfostran syftar.
att uttala positiva mål för fostran. Vilka goda egenskaper vill man att barnet efter hand skall tillägna sig?
att överväga det rimliga i dessa mål med hänsyn till vårt kulturella arv, det enskilda barnets förutsättningar och de metoder, som är möjliga att utnyttja för att nå målet.
att ge barnet en rimlig chans att själv påverka sin fostran både i fråga om de mål som väljs som de metoder, som utnyttjas. Återigen är det frågan om samfostran.
att ge barnen en möjlighet att agera i olika situationer och lära sig av sina egna erfarenheter.

Detta är exempel på målformuleringar kring barns uppväxt. Exemplen kunde mångfaldigas. Gemensamt för alla är dock att *måluppfyllelsen kräver tid, kunskap och tålmodigt arbete.* Många av oss föräldrar har i dag varken tid eller kunskap eller möjlighet till tålmodigt samspel och samfostran. Till stor del på grund av det sätt vi har utformat vårt arbetsliv.

Psykologen Göran *Schedin* talar förenklat om människobarnets två viktiga psykiska grundbehov:

1. Varje barn har ett grundläggande behov av att bli ovillkorligt älskat, accepterat, uthärdat av en eller flera personer.
2. Varje barn har ett grundläggande behov av att få hjälp med att lära sig kontrollera sina driftsimpulser (hunger, sexualitet, aggressivitet etc.).

Accepteras barnen i dag som de är? Utan villkor?

Läkaren Hans *Lohman* har i sin redovisning från socialstyrelsen *"Psykisk hälsa och mänsklig miljö"* givit en mörk bild av hur vi (samhället) behandlar barnen. Han ifrågasätter om de inte lever i ett känslokallt samhälle som inte är vänligt mot barnen.

Tillgång på känslomässig värme och närhet är viktig. Lohman frågar sig om det finns någon djupare insikt om vilken betydelsefull uppgift det är att fostra barn. Är uppgiften särskilt högt uppskattad, utgör den en mänsklig merit?

Han säger vidare: "Ändå borde det vara känt vilka krav denna livsintroduktion ställer. Några fasta arbetstider finns inte. I småbarnsåldern kan modern behövas när som helst under dygnet. Barn är energiska. De hittar på. Vet inte vad som går – och inte går. Inte bara vid sjukdom har de perioder då ingenting duger. De avbryter ofta. Knappast en syssla kan modern fullfölja utan att ungarna påminner om att de finns. Klänger och klåfingrar överallt, på nyanskaffade möbler eller på alla de fina radio-, TV- och andra apparaterna som måste skyddas för barnen: de tål inte hårdhänt behandling. Ofta är det ont om utrymme i de moderna lägenheterna som har den nödvändiga standarden, men likväl är trånga. Och inte vågar man bara släppa ut barnen på gatan, innan de lärt sig ha respekt för alla bilarna där. Irritationsmomenten är många. De skall ändå handskas med och fångas upp på ett varsamt sätt. Ty barnen är ännu små, är bara på väg in i tillvaron . . .

Visst är det så att barn är roliga. 'Källa till glädje och liv'. Visst tycker mödrarna det. Men ändå . . .

Medan "han" är på jobbet och arbetar efter normer och anvisningar som där delgetts honom, "stökar" hon hemma, byter på ungarna, köper maten och håller rent. Mitt i allt detta står hon ensam med ansvaret att göra "folk" av sina barn. Och i detta måste hon improvisera, måste hon själv hitta på. Hon får inte misslyckas. Rädslan att göra det läggs ovanpå allt det andra. De tidigare åren har ju så avgörande betydelse för hur det går sedan. Var det riktigt att ryta den gången, då hon knappast sovit alls under natten och ungen reagerade med att stänga in sig? Den tystnaden varade länge. Hon har inte glömt den. Och vem finns att prata med? I huset hälsar dom knappt ens i hissen. Skulle man tala med dem – om problem? Om sånt som känns svårt, som man inte tror att man klarar?"

"Men även föräldrar är människor. Dagens föräldrar har formats av den uppfostran de själva har fått. De har också att leva sina egna liv och måste därvid ta hänsyn till de i dag gällande "spelreglerna". Dessa "styrande" på hemmaplan: styrs inte de själva också? Utifrån, av "dom andra", av den i samhället rådande livsstilen? Och överensstämmer den med en anda i uppfostran som sätter barnen i främsta rummet? Är dess huvudkännetecken att bereda utrymme för en mångsidig utveckling av människorna så att de en dag har något till övers för andra – i egenskap av föräldrar t. ex. för sina barn?"

Lohman summerar att åtskilliga tecken tyder på att vi i dag inte lever i ett särdeles barnvänligt samhälle. För ungdomen har "en 'knegartillvaro' där man bara har att 'fungera' kommit i mer än tveksam dager." För att få "ett samhälle för levande människor" (Odhnoff) måste "blickarna riktas mot *de vanliga människornas konkreta vardagssituation.*"

Lohman glömmer att tala om faderns roll som jämställd med moderns i hemarbetet. Vidare ser han i sitt exempel ur vardagen kvinnan som hemmakvinna och inte som förvärvsarbetande. Han tar heller inte upp de

positiva insatser som har gjorts och görs inom barnomsorgen. Men ändå . . . Lever vi i ett barnvänligt samhälle? Inte tillräckligt enligt min mening.

Sociologen Rita *Liljeström har i "Uppväxtvillkor"* behandlat samspelet mellan vuxna och barn i ett föränderligt samhälle. Familjen ses som en förmedlare mellan samhället och individen i en bestämd historisk situation.

Liljeström tar som tidigare nämnts bl. a. upp *fyra funktionsområden* som den vuxna familjemedlemmen borde kunna kombinera:

att kunna ägna sig åt sina barn som förälder (föräldraroll)
att kunna utöva ett yrkesarbete (yrkesroll)
att kunna delta i socio-politiska sammanhang (medborgarroll)
att ha tillgång till egen tid, tid att vara i fred, tid att söka stimulans, omväxling och fördjupning i intressen av skilda slag (fritidsroll).

Ett viktigt förhållande som Liljeström pekar på är att *de barnafödande åren tidsmässigt sammanfaller med de år man satsar på att finna sin plats i yrkeslivet.* Detta innebär att kraven på omsorger om barnen är störst medan de ekonomiska resurserna och erfarenheterna är som minst. Mot denna bakgrund är ekonomiskt stöd till barnfamiljer och utbildning i barnkunskap desto viktigare. Motsättningen mellan föräldrarollen och andra roller i vårt samhälle ökar risken för att barn uppfattas som hinder och en grogrund för konflikter i förhållande till de unga föräldrarnas behov av resor, umgänge, utbildning, yrkesarbete, nöjen m. m.

Liljeström säger som tidigare nämnts att *bristen på kunskaper om svenska arbetarfamiljer är skriande* (befintliga studier är påfallande ofta gjorda från medelklassperspektiv) och att denna brist på kunskap nog måste tolkas som ett tecken på att man inte tillmätt familje- och uppväxtförhållanden nämnvärd politisk betydelse.

Fadersrollen

Fadersrollen har studerats särskilt i "Uppväxtvillkor". Modern har i vårt samhälle alltid varit den som knutits till barnen. Att starta från fadern ter sig enligt Liljeström motiverat om man beaktar:

- att fadern företräder "samhället" och yrkeslivet i familjen
- att fäder differentierar mer än mödrar. Fäderna är präglade av specialiserade yrkesroller och starkt skiftande arbetsförhållanden
- att samhällets omvandling från patriarkat mot jämlikhet medför speciella påfrestningar och konflikter för fäderna
- att fadern i allmänhet bestämmer familjens sociala position och barnens "utgångsstatus" i samhället
- att de sociala avvikelserna som t. ex. alkoholism, kriminalitet och stressymtom är vanligare hos män än kvinnor. Fäderna är alltså en mera uppenbar riskfaktor för familjen.

Utländska studier pekar på *en förändrad fadersroll i arbetarklassen.* Man menar att ett nytt intresse för barnen har väckts. Ökningen av männens insatser i hemmet gäller i första hand barnen. Engelsmannen *Goldthorpe* har funnit att 48 % av fäderna som regel lägger barnen om kvällarna, 67 % läser eller berättar som regel sagor för dem och 80 % går ut med småbarn eller spädbarn. Hur är det med svenska fäder?

Liljeström skriver: "Det är lättare att tjäna ihop pengar än att vara en god far. För många fäder är detta att komma med pengar något gripbart, något att ta på. Det visar vad slags man man är. Men för en god far – vad finns det för belägg? Många moderna barn växer upp utarmade på kontakt med vuxna män. Frånvaron av män i bostadsområdenas vardag ökar faderns betydelse för barnen som rollmodell för "manlighet" – i likhet med andra män är han mestadels frånvarande. Avståndet till arbetsplatsen samt arbetstiden beskär hans tid med barnen."

Den gamla fadersrollen representerade kontroll, straff och patriarkalisk auktoritet. Den nya fadersrollen, den som är jämställd med modern, saknar ännu konturer."

Vi saknar kunskap om hur svenska fäder upplever sina olika roller. En trebetygsuppsats i Göteborg visar på att fäderna (12 st tjänstemän) stöder den lika arbetsfördelningen mellan makarna. Morgnarna betecknas som dygnets kritiska tid då arbetstider, daghemstider och morgonsysslor skall passas in. Intresset för familjen går före alla andra intressen. Man tillbringar så gott som all fritid med familjen.

Liljeström pekar sammanfattande bl. a. på att rolldelning (dvs. i stort att båda föräldrarna arbetar) inte alltid går tidsmässigt ihop. "Även om det skulle finnas bra barnstugor, leder långa arbetstider och reseavstånd till att barn får vistas alltför länge i grupper med andra barn. De tillsynsformer som är bra under 4–6 eller flera timmar, kan verka uttröttande och negativt under 8–10 timmar."

Bronfenbrenner har studerat uppfostran i Sovjet och i USA. Han säger att "de emotionella banden mellan ryska föräldrar och barn är trots det kollektiva uppfostringssystemet ovanligt starka. Även om ryska föräldrar kanske tillbringar mindre tid hemma än amerikanska på grund av längre arbetstider och på grund av att det går mera tid åt till resorna till och från arbetet och till att inhandla varor, verkar det som om de ägnar mera av den tid de är hemma åt att prata, leka och vara tillsammans med barnen. På liknande sätt har några forskare bl. a. slagits av det varma känsloförhållandet mellan föräldrar och barn i kibbutzer."

Han ser vidare den ålderssegregerade kamratgruppen som en ersättning i det tomrum föräldrar och frånvaron av andra vuxna lämnar barnen i.

Gustav Jonsson och Annlisa Kälvesten har visat i "222 Stockholmspojkar" att makar som är lyckliga med varandra får de lyckligaste barnen. Där visade man också att i runt tal en fjärdedel av skolpojkarna skulle vara i behov av barnpsykiatrisk vård i någon form. Knappt hälften av pojkarna skulle kunna betecknas som välanpassade. En dryg femtedel av föräldrarna företedde någon form av psykiska besvär.

I *Rosengård,* en av Malmös förstäder har *Lekmiljörådet* nyligen gjort en inventering av utemiljön kompletterad med en sociologisk undersök-

ning. Undersökningen redovisas i Socialnytt nr 5 1974. Av den i många avseenden intressanta artikeln skall här citeras följande:

"Sociologernas undersökning har klart visat att barnen i stor utsträckning är lämnade åt sig själva. Många föräldrar jobbar borta hela dagarna, tiden tillsammans med barnen inskränker sig till några timmar varje kväll – ofta framför TV:n – och veckosluten, lördagar och söndagar, då utemiljön inte ger mycket för gemensam utevistelse. Att göra andra "roliga saker" – resa på utflykt, gå på bio t. ex. – har många inte råd med. Det förekommer ofta otäcka konflikter mellan svenska barn och invandrarbarn på gårdarna. Kanske en spegling av attityderna i vuxenvärlden?

Här behövs kraftinsatser för att söka komma tillrätta med barnens miljö. Barnpsykologer och förskolepedagoger är helt eniga i sin uppfattning att barn behöver många och rikt varierade vuxenkontakter. Och att kontakterna inte får bli "ensidiga". Det är inte bara fråga om imitationsmaterial för barnen, de vuxna måste också lära sig att reagera, att "svara" på barnens lekar och resultat – vi måste få till stånd en dialog, som bara genom att den finns bevisar för barnen att vi vuxna hyser respekt och aktning också för dem."

I *"Samhällets barntillsyn"* (SOU 1967: 39) sägs:

"Betydelsen av att barn i de yngre skolåldrarna får en god tillsyn under den skolfria delen av dagen har dokumenterats av ett flertal forskare. Gerd *Blume-Westerberg* fann vid en undersökning av skolbarn med förvärvsarbetande mödrar i Stockholm, Göteborg och Malmö att de barn som hade en ordnad tillsyn visade färre tecken på beteenderubbningar än övriga barn. Gustav *Jonsson* och Anna-Lisa *Kälvesten* fann dels att var fjärde skolpojke i Stockholm har nervösa symtom eller anpassningssvårigheter i den utsträckning, att barnpsykologisk rådgivning är behövlig, dels att barn till yrkesarbetande mödrar inom socialgrupp 3 var mera missanpassade än barn med hemmamammor (ingen skillnad inom övriga socialgrupper). Det finns skäl att antaga att detta kan bero på större svårigheter för de mindre bemedlade att ordna en kontinuerlig och fullgod tillsyn av barnen. I USA har bl. a. *Nye* och *Macoby* studerat asocialitet hos barn till förvärvsarbetande mödrar. Båda fann att den avgörande faktorn är kvaliteten på barnens tillsyn. Macoby skriver: "Om en moder, som arbetar, ordnar med omsorgsfull vård för sitt barn under sin bortovaro är det inte troligare att det blir asocialt (i själva verket mindre troligt) än det är för det omsorgsfullt eftersedda barn, vars moder inte arbetar."

Den tredje generationen

Den tredje generationen har blivit ovanligare i den svenska familjen. Arbetslivets utformning har också här spelat stor roll. I bondesamhället hade speciellt den äldre kvinnogenerationen en viktig roll som uppfostrare av barn samt förmedlare av kunskap och tradition. Mormor och farmor skötte de små barnen medan föräldrarna arbetade. Sambandet mellan generationerna har emellertid luckrats upp bl. a. på grund av industrialismen. Generationerna har flyttat från varandra. De yngre har flyttat till städerna där arbetena finns. Far- och morföräldrar har på sätt

och vis hamnat utanför familjen. Barnen har genom detta tappat en levande kontakt med det förflutna. Föräldrarna har förlorat en tillsynsmöjlighet och en hjälp i samfostran med barnen. Vi har genom detta gått miste om något väsentligt för barnen. Ett återknytande av banden mellan generationerna skulle vara värdefullt. Inte så att man bor tillsammans igen, både de äldre och de yngre behöver leva sitt eget liv. Men om det går bör man sträva efter att bo nära varandra. Mormor eller farfar bör bli vardagsmänniskor i barnens liv. Våra över en miljon pensionärer (en och en halv om förtidspensionärerna räknas) har 11–13 timmars fritid per dag. För många är denna stora fritid svår att fylla på ett meningsfullt sätt. Det är svårt att hitta något meningsfullare än att se till att barnen får de bästa möjliga uppväxtvillkoren! Det är inte bara i hemmen de äldre bör vara välkomna. Ute i skolor och förskolor bör de hälsas med glädje. Enstaka försök görs på sina ställen i landet men här kan mycket större insatser göras. Genom den tredje generationen får barnen kontakt med människor som har tid med dem, de får band till det gångna, föräldrarna får en trygg hjälp med barntillsynen och med samfostran och barnerfarenhet, de äldre får en uppgift med stor mening i och kontakt med livfulla unga människor, personalen i förskolan och skolan vinner en viss avlastning etc. De äldres arbete i skolan och förskolan bör avlönas. Det finns stora mänskliga och ekonomiska vinster att göra för samhället om vi lyckas att få åter den tredje generationen i familjen och bland barnen!

Barns somrar

Vad innebär sommar och semester för barnen? Det beror på hur föräldrarna har det t. ex. med ledigheten. Semesterlagen ger en arbetstagare rätt till minst 4 veckors semester årligen. Men barnens ledighet är längre! En del barn är lyckliga nog att ha tillgång till vuxna människor med bl. a. sommarstuga och ledig tid. Agneta *Lundahl* har i "Fritid och rekreation" (låginkomstutredningen) visat det är stora skillnader mellan socialgrupperna i fråga om materiella resurser för fritiden. Bl. a. har hon gått igenom omfattningen av stugvistelser och resor. I socialgrupp III har 72 % inte haft någon stugvistelse under år 1967. Bland hemmafruar i socialgrupp I har 67 % stugvistelse mot 23 % i socialgrupp III.

40 % av den vuxna befolkningen saknar såväl bil, båt som stuga. I fråga om andra resurser än de materiella är det självklart stora skillnader (svåra att mäta) mellan barnens föräldrar.

Vad gör barn på sommaren? Som ofta när det gäller barn vet vi ganska litet om det! Kanske kommer barnstugeutredningen i sin fortsättning att kasta ljus över detta? Barn har ledigt från skolan i tio veckor och föräldrarna ledigt från arbetet i fyra. Det fattas sex veckor! Ett föga uppmärksammat glapprum! Bl. a. på grund av den allt högre förvärvsintensiteten och då i synnerhet bland kvinnor i landet är det av vikt att det görs något åt detta! Vad gör samhället? Barnkolonier är en form som har prövats i många år. Kolonierna var (och är?) främst till för obemedlade och socialt behövande. Fattiga stadsbarn skulle ut till landet,

solen, luften och maten. Det är oftast kommunerna som driver dessa kolonier. Antalet sådana kommunala kolonier har dock enligt uppgift minskats från 600 år 1960 till 350 år 1971. Under samma tid sjönk antalet platser från 23 000 till 18 000. De privata feriehemmen ökar emellertid. Antalet koloniliknande läger av olika slag har också ökat, liksom den kollektiva parkleken och dagkolonierna på sommaren.

Kan barnkolonier o. dyl. bli, liksom förskolan är, ett komplement till familjen? Går det att samordna kolonierna med övrig fritidsverksamhet för att bl. a. göra rationalitetsvinster? Kan de utnyttjas året om? Dessa och andra är frågor som ställs i dag.

Få småbarnskolonier finns. Daghemmen stänger ofta eller slås ihop. Privata sommarhem utnyttjas (med en viss risk).

Kolonierna borde kunna bli ett åretruntställe som hela familjen kunde känna sig välkommen till. Att föräldrarna är med i samarbetet kring kolonierna (sommargårdarna) är betydelsefullt (liksom det är i förskolan och skolan).

En rapport *"Barn och sommar"* från pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet kan sammanfattas sålunda (DN, 20 april 1974):

- alla barn bör ha tillgång till sommarverksamhet i kommunal regi
- barn behöver inte bara tillsyn, mat, motion, sol och bad, alla barn behöver också kontakt med andra barn och med andra vuxna än föräldrarna
- att få vara med och bestämma vad de gör på sommaren övar barn i att ta ansvar och hänsyn
- kommuner borde byta barn mellan sig för att bättre utnyttja koloni- och lägeranläggningar. Sommargården kan bli åretruntgård
- sommarpersonal måste utbildas, den får inte "träna" på barn.

Sommaren kan således ställa till problem för barn och förvärvsarbetande föräldrar. Tiderna passar inte heller här ihop! Liksom när det gäller all barnomsorg bör stat, kommun och landsting även hjälpa till med stöd och insatser. Det har man nog glömt hittills! I varje fall har man inte tagit några större tag.

Barn med särskilda behov

Förvärvsarbetande föräldrar har vid vissa tillfällen praktiska skäl att vara borta från arbetet. Det kan vara ett barn som insjuknat, vid lovdagar från skolan, vid flyttningar, vid sjuåringens inskolningsperiod, vid början av förskolevistelse, vid skilsmässa etc. När barnen är sjuka får nu föräldrarna vara hemma med "föräldrapenning" i tio dagar per år. Den möjligheten bör väsentligt utökas.

Det finns grupper av barn som behöver särskilt mycket tid och speciell omsorg. Jag tänker då förutom på *sjuka barn,* på *invandrarbarn* och andra *barn med särskilda behov.*

Dessa barngruppers förhållanden har beskrivits av bl. a. 1968 års barnstugeutredning varför jag hänvisar till den.

För invandrarbarnen är det bl. a. ett problem att deras föräldrar arbetar i *mycket stor* utsträckning. Dessa barn får då ofta sitta emellan på olika sätt. Om man till detta lägger språksvårigheterna och anpassningsproblemen förstår man att invandrarbarnens situation kräver särskild uppmärksamhet.

Jag går här inte närmare in på samhällets och övrigas service gentemot familjen och barnen. Det ankommer på andra rapportförfattare till barnmiljöutredningen att skriva om förskolan, skolan, fritidsorganisationer, bostadsområden etc. Men jag tror knappast det kan råda delade meningar om *att* t. ex. utbyggd förskola enligt barnstugeutredningens riktlinjer med kraftsamling bör genomföras, *att* alla barn skall ha möjlighet till förskoleplats (även de barn som har någon förälder vilken arbetar hemma), *att* satsningen på fritidsaktiviteter för barnen (kanske främst skolbarnen) måste bedömas som oerhört viktig, *att* problemen kring barnens sommartid och övrig lovtid måste uppmärksammas bättre, *att* stödet till föreningar inte minskar utan tvärtom, *att* skolan får vidgade uppgifter när det gäller elevers fritid och liv utom hemmet etc. är viktiga förutsättningar för att föräldrarna skall kunna arbeta och barnen ha det bra.

Jag vill också i övrigt hänvisa till barnstugeutredningen, till utredningen om skolans inre arbete, till fosterbarnsutredningen m. fl. utredningar om förskola, skola, barn och ungdom. Utredningar och bra förslag fattas inte. Det som saknas i många fall är ett kraftfullt, viljestyrt genomförande av de goda förslagen. Och en samordnande helhetssyn där bl. a. sättet att utforma vårt arbetsliv och dess betydelse för barnens levnadsmiljö diskuteras och tas hänsyn till.

Sammanfattande synpunkter

Ellen Key skrev år 1900 en bok som hon kallade "Barnets århundrade". Har 1900-talet blivit det hittills? Många ifrågasätter starkt detta. De efterlyser ett barnvänligare samhälle. Barnen har inte fått plats i det högproduktiva konsumtionssamhället. De, liksom de gamla, har kommit i efterhand eftersom de inte har tillhört de produktiva. Den materiella välfärden har skapats av de produktiva krafterna. I dag har de flesta (inte så många som vi tror kanske enligt låginkomstutredningen) det materiellt bra, även barnen och de gamla. Vi har råd att tänka på annat än det timliga i samhället. Jag ser bl. a. de starka kraven på sextimmars arbetsdag som ett exempel på detta. För första gången ställs nu krav på arbetstidsförkortning av sociala, familjepolitiska skäl. Det görs från jämställdhetssynpunkt mellan kvinnor och män samt för att föräldrarna skall få tid att vara tillsammans med sina barn.

En satsning på ett mera barninriktat samhälle där också arbetslivets krafter hjälper till måste vara lönande från alla synpunkter liksom det är ett långsiktigt, progressivt och roligt arbete.

Den tid som de förvärvsarbetande föräldrarna får över för barnen är, som entydigt framgår av tillgängliga undersökningar, i de flesta fall alltför

kort. Det är bl. a. en effekt av att båda föräldrarna arbetar i större utsträckning nu än förut. Men det är också en effekt av arbetets art, arbetstidens längd och förläggning samt restiderna m. m. Många föräldrar orkar inte och har inte tid på grund av negativa återverkningar av dessa arbetslivsfaktorer.

Föräldrarna kan sägas ha fyra roller att spela nämligen föräldrarollen, yrkesrollen, medborgarrollen och fritidsrollen. Av dessa är det yrkesrollen och fritidsrollen som dominerar medan föräldrarollen och medborgarrollen kommer i andra hand. Vissa undersökningar tyder dock på ett ökat intresse för familjen och barnen (med en icke önskvärd privatisering som följd). *Ett förhållande som är viktigt att komma ihåg är att de barnaföddande och barnavårdande åren tidsmässigt sammanfaller med de år som föräldrarna satsar på att finna en bra position i yrkeslivet.* Kraven på barnomsorg är störst medan de ekonomiska resurserna och erfarenheterna i regel är som minst. Detta innebär att utbyggnad av samhällets barnomsorg är mycket väsentlig. Den är också viktig för barnen som härigenom får ett bra komplement till miljön i hemmet.

Fadersrollen i familjen bör genomgå (håller på att?) en förändring från en auktoritetsroll till en mer demokratisk roll.

Den tredje generationen (far- och morföräldrar) bör, om den vill, komma åter in i den svenska familjens och de svenska barnens vardagsliv. Som bl. a. goda ersättare till de förvärvsarbetande föräldrarna och som bärare av kulturarvet.

Barns och föräldrars sommarledighet bör passas ihop bättre samt (eller) bättre och fler ersättningsmiljöer skapas. Som det nu är har ofta barnen omkring tio veckors ledighet och föräldrarna i bästa fall fyra veckors sommarledighet.

Som slutsats kan anföras att tiden för barnen i vårt samhälle bör ökas *dels* genom kortare arbetstid och restid för föräldrarna, *dels* genom bättre arbetsförhållanden och bättre arbetsmiljö för dem, *dels* i form av vidgade och bättre möjligheter för barnen att få ersättning för familjemiljön utanför hemmet under för barnen rimlig tid *dels ock* genom ett mer barninriktat samhälle på alla områden.

9 Framtiden

"Vårt nu är nästa generations gårdag, och den framtid som blir nästa generations nu kommer att präglas av våra låtanden och underlåtanden i dag – liksom vårt eget nu är en del av ett mönster som började vävas i ett längesedan".

Rolf Edberg: "Brev till Colombus", Norstedts 1973.

Att åstadkomma en höjd materiell standard var en tvingande nödvändighet och ett absolut primärmål för nittonhundratalets tidigare generationer. Det var främst arbetarklassens villkor som behövde förbättras. En högre materiell standard kunde inte nås utan att ändra det gamla samhället. Välfärdssamhället ersatte det gamla. Välfärden uppnåddes främst genom ekonomisk tillväxt och politiska reformer. Det är dock många gamla missförhållanden som finns kvar även i välfärdssamhället. Detta har bl. a. låginkomstutredningen visat. Många sociala reformer skulle även nu behövas för att få en god fördelning av livskvaliteter. För det är nu kanske mera en fråga om livskvalité än materiell standard.

Vi har också i dag ekonomisk tillväxt som mål. Men inte lika självklart som förut. Det får inte kosta hur mycket som helst i form av mänskliga uppoffringar. Begreppet livskvalité har börjat komma i omlopp. Producenter och konsumenter börjar mista sin tidigare självklara tätplats som högst värderade människor. Vi har upptäckt att välfärden har sitt pris i form av hårt arbetsliv med utslagning, miljöskövling och förstöring, barn och gamla får sitta emellan osv. Talet om det mjukare samhället har dykt upp i debatten om framtiden.

Arbetet och barnen

För många barn i dag finns det inte tid nog. Deras föräldrar är upptagna med att arbeta, resa till arbetet, arbeta hemma och vila sig. Barn blir ofta hänvisade till sig själva, till kamraterna eller till TV: n. Jag har gått igenom mycket av det som är skrivet om hur upptagen och pressad den svenske arbetstagaren är i dag men det är ytterst sällan man tar upp aspekten hur detta påverkar våra barn och vilka följder det har för framtiden. Vi avslöjar vår inställning till barnen genom de ord vi använder, (barn)*passning,* (barn)*vakt,* (barn)*tillsyn,* (barn)*parkering!* I dessa ord ligger inget av kvalité för barnen. Det nya begreppet barnomsorg som innehåller mera känsla har ännu inte vunnit gehör. (Och det räcker inte bara med att använda rätta ord, man måste göra något också!) Kunskapen i den svåra konsten att vara bra förälder förutsätts given av naturen. Ingen skola lär ut barn- och föräldraskap i dag. Kanske kommer det snart? (Utredning pågår inom socialdepartementet.)

Gifta och sammanboende kvinnor förvärvsarbetar i allt större utsträckning. Detta är givetvis rätt. Här håller en attitydförändring och en praktisk förbättring på att ske. Men det för med sig konsekvenser för barnen. För allt fler barn innebär detta att båda föräldrarna förvärvsarbetar. Fortfarande är ju den inställningen rådande att kvinnan skall sköta hushåll och barn. Detta innebär dubbelarbete för många kvinnor och svårigheter att hinna med barnomsorgen. Större krav ställs då också på samhällets insatser för att hjälpa till med barnen när föräldrarna arbetar. Jag vill hävda att man på de flesta håll i samhället ännu inte insett att *det nya förhållandet kräver stora åtgärder.* Det går långsamt med utbyggnaden av barnstugor m. m. trots statliga påtryckningar på kommunerna i form av ökade statsbidrag. Kommunerna har nog inte klart för sig hur mycket de i längden tjänar på att fler kvinnor arbetar. Att bygga ut för barnomsorgen i nya bostadsområden kan aldrig bli någon förlust. När barnstugorna inte behövs kan de bli fritidshem – fritidsgård – dagcentrum för äldre – föreningslokaler, bostäder etc.

I detta sammanhang vill jag göra en marginell anmärkning. Kunskapen i kommunerna är över huvud taget liten när det gäller att värdera den sociala omsorgen. Det beror på att forskningen i kommunerna är närmast obefintlig. Speciellt gäller detta inom sociala sektorn. Man studerar nästan aldrig den sociala omsorgens intäktssida, dvs. hur mycket är de sociala åtgärderna värda för kommuninvånarna både från materiell synpunkt och från livskvalitésynpunkt? När kommer den kommunala forskningen?

Föräldrarnas långa arbetsdagar med resor till och från arbetet, resor till barnstugan m. m. gör att småbarnen ofta har upp till tio–elva timmars arbetsdag. Både barnen och föräldrarna kan således ha tröttande arbetsdagar. Tiden tillsammans blir då liten, ingen eller påfrestande.

Tiderna i samhället

Någonting som är påfallande när man studerar *tiderna i dagens samhälle* är hur dygnets och arbetets tidsgränser alltmer upplöses. Industrierna använder mer och mer skifttider för att utnyttja maskinerna och få högsta möjliga produktion. Man tänker på de dyra maskinerna och inte på att mänsklig förslitning också är dyrbar ("Människan är det dyraste av allt" lär Mao ha sagt). Ett kortsiktigt överutnyttjande alltså! Deltidsarbeten och flexibla arbetstider blir allt vanligare. Affärstiderna är fria och man har kvälls-, helg-, lördags- och söndagsöppet. Dag och natt, helg och vardag är i dagens arbetsliv inga gränslinjer. Vi går mer och mer mot ett 24-timmarssamhälle. Det måste föra med sig många olägenheter för dem som skall arbeta i detta dygnetruntsamhälle. Tiderna passar inte ihop. Bl. a. inte med kroppens sedan urminnes tider inbyggda fysiologiska klocka. Det kan skiftesarbetaren tala om vilket framgår av bl. a. LO: s rapport om arbetstiden eller undersökningen "Stress på svenska arbetsplatser". De handelsanställda kan vidare tala om hur det är att arbeta på sön- och helgdagar etc.

Över huvud taget passar tiderna som tidigare nämnts dåligt ihop. Skolan börjar en timme senare på morgonen än arbetet och slutar flera timmar före. Skolans tider är satta efter gamla jordbrukssamhället. Barnen behövdes under 1700- och 1800-talen som arbetskraft under skördetiden. Långa jul- och påsklov var nödvändiga på grund av skolbarnens långa hemresor och dåliga kommunikationer. Är det inte dags att ändra på skoltiderna med alltför bundna dags-, vecko- och årstider? Många barn (ett av fem enligt undersökningar) är vidare utan vuxenkontakt på morgonen och på eftermiddagen. Barnstugorna har oftast inte öppet på kvällar samt sön- och helgdagar. Lekskolan börjar klockan nio eller klockan ett vilket ofta innebär svårigheter för förvärvsarbetande småbarnsföräldrar.

Samhällets tider blir således allt omöjligare speciellt för arbetande föräldrar och därmed för barnen. (Beror detta på att samhällets beslutsfattare domineras av människor utan barnproblem eller tankar kring barn? Man tänker inte på att så gott som varje åtgärd eller beslut har genomslag i barnfamiljerna.) Man bör därför göra ett försök att klarlägga det svenska dygnets faktiska tidsförhållanden för att sedan kunna göra jämkningar så att de någorlunda passar olika av *människans* syften. En samordning av tider bör man sträva efter. *Särskild hänsyn bör tas till barnen.* Ett samspel mellan familj–förskola–skola–arbetsliv bör komma till stånd. Någon sådan etablerad samverkan finns ju märkligt nog inte i dag i någon nämnvärd utsträckning. Ett visst samarbete mellan familj–förskola och familj–skola kan dock sägas att det finns men inte tillräckligt. Parterna deltar föga i den ringdans med givande och tagande kring våra tider som jag tänker mig.

Det är framför allt ett socialvetenskapligt problem att göra en analys av fördelningen av tid. En omfattande och allmän tidsundersökning av nutidens svenska dygn bör alltså göras. Det som finns i dag är vissa kulturgeografiska studier av tidsbudgetar. (Se bl. a. avsnittet om tiden hemma.) Men hur olika faktiska tidsförskjutningar och förändringar inom t. ex. arbetslivet påverkar familjelivet och barnens liv är inte klarlagt. Bl. a. en sådan studie skulle vara värdefull.

Ekonomen Burenstam-Linder har i "Den rastlösa välfärdsmänniskan" studerat olika tidsaspekter främst från ekonomisk synpunkt. Han ser förhållandet att takten ökar, livet blir mer hektiskt som ett resultat av ekonomisk välmåga och tillväxt. Burenstam-Linder anser vidare att välståndet innebär en riklig tillgång på varor. Det finns ett utbud av tid och en efterfrågan på tid. Ekonomisk tillväxt innebär knapphet på tid genom att konsumtionsvarorna kräver underhållsarbete och avnjutandetid. Burenstam citerar Bertrand Russel som sjunger "Lättjans lov". Russel menar att ekonomiskt framåtskridande kunde vara ett medel för att tillåta lättja/dvs. andlig odling och utveckling. Men vi skaffar oss prylar i stället.

Burenstam frågar sig också om vi har skrivit ned underhållstiden för barn? Barn ställer anspråk på tid. Är det därför barnantalet har minskat i familjerna?

Burenstam menar att vi har en myt om ständiga förkortningar i

arbetstiden. Den genomsnittliga arbetstiden per vecka är fortfarande hög och 5 % har mer än *ett* arbete.

Den framtida arbetstiden

Under de vårmånader 1974 jag arbetat med den här bakgrundsrapporten har kravet på en sextimmars arbetsdag vuxit sig allt starkare. Bl. a. massmedia har tagit upp frågan vid ett flertal tillfällen och Aftonbladet har haft en artikelserie kring den, där bl. a. olika yrkesföräldrar fått ge sin syn på en framtida sextimmars arbetsdag. Det socialdemokratiska kvinnoförbundet har i maj 1974 gett ut en skrift som heter *"6 timmars arbetsdag"*. Sextimmars arbetsdag för alla är en angelägen facklig och politisk fråga. På fackligt håll är meningarna dock delade när det gäller takten i genomförandet. Två andra former av arbetstidsförkortning diskuteras nämligen samtidigt. Det är dels en femte semestervecka och dels fyra arbetsdagar i veckan i stället för fem.

I *LO-rapporten om arbetstiden* (1973) sluter man dock upp kring frågan om sextimmars arbetsdag: "En kommande förkortning av veckoarbetstiden bör vara inriktad på att förkorta arbetstiden per dag. Fackföreningsrörelsens långsiktiga målsättning bör vara en 30-timmars arbetsvecka med 6 timmars arbetstid per dag. På sikt kommer en sådan målsättning att innebära, att fler arbetstillfällen kan beredas samtidigt som den tillgodoser olika gruppers krav på en kortare arbetstid t. ex. för småbarnsfamiljer.

I direktiven till utredningarna om den framtida sysselsättningspolitiken och om semestern sägs att sextimmars arbetsdag skall prövas. Ett krav har framförts från TCO om en särskild utredning om sextimmars arbetsdag. Speciellt bör då, i samband med att sextimmars arbetsdagar utreds, också undersökas vilka konsekvenser en sådan reform kan få för barnen och dess familjer samt för de olika samhälleliga satsningar (förskola, skola m. m.) som görs för barnen och deras föräldrar. En kortare arbetsdag är enligt min mening inte så mycket en sysselsättningsfråga som en social kvalitetsfråga.

Under utarbetandet av den här rapporten har framkommit att regeringen avser att tillsätta en delegation med uppgift att samordna arbetstidsfrågorna. Löntagarnas organisationer kommer att vara representerade i delegationen. Delegationen skall verka som ett samordningsorgan mellan de utredningar och arbetsgrupper som finns på arbetstidsområdet. Den skall även kunna ta egna initiativ till nya utredningar och vara remissinstans till förslag om förändringar om arbetstiden. Enligt uppgift skall den också belysa effekterna av tidigare framtida arbetstidsförkortningar när det gäller påverkan av olika branscher, produktion, arbetstakt, familjens situation etc.

F. n. är bl. a. följande offentliga utredningar m. m. sysselsatta med arbetstidsfrågor:

- *Arbetstidsgruppen,* som är tillsatt inom arbetsmarknadsdepartementet för att se över om den nya arbetstidslagen behöver ändras. Gruppen överblickar utvecklingen i fråga om bl. a. dygnsarbetstid, övertid samt jour- och beredskapstid.
- *Arbetsmiljöutredningen,* som med utgångspunkt från arbetarskyddslagstiftningens regler om dygnsvila, veckovila och raster ser över frågor om arbetstidens förläggning.
- *Sysselsättningsutredningen,* som i direktiven påminns om att tanken på större individuell frihet i valet mellan å ena sidan arbetstidens förläggning och å andra sidan studier, semester, pension och andra ledighetsperioder har vunnit allt större aktualitet.
- *1974 års semesterkommitté,* som har till uppgift att lägga fram förslag om lämplig tidpunkt för genomförandet av lagfäst rätt till fem veckors semester.
- *Pensionsålderskommittén,* som utreder deltidsarbete efter 60 år.
- Delegationen för jämställdhet mellan kvinnor och män.
- *Familjestödsutredningen,* som bl. a. utreder visst deltidsarbete för föräldrarna under småbarnstiden.
- Arbetstider inom vissa specialfack utreds t. ex. för fartygsarbetare, för bilarbetare och för jordbruksarbetare.

Arbetarskyddsfonden har för budgetåret 1974/75 beviljat 12 miljoner kronor för forskning, utbildning och information inom arbetsmiljöområdet. I detta sammanhang är det intressant att notera att 1,5 miljoner kronor har avsatts för undersökningar rörande arbetstider. Således har anslag givits för en undersökning angående sociala effekter av arbetstidens omfattning och förläggning, för en medicinsk-psykologisk undersökning av skiftarbete och en undersökning av sociala och psykologiska aspekter på arbetstidens förläggning.

Arbetstidsfrågorna har alltså under våren 1974 rönt särskild uppmärksamhet. Arbetstidernas sociala effekter har börjat iakttas. Det lovar gott för bl. a. barnen. Som jag ser det är det dock, som tidigare framhållits, inte bara en fråga om arbetstiderna utan dygnstiderna i hela samhället. Skoltider, restider, öppettider, väntetider m. m.

En femte semestervecka skulle vara värdefull på många sätt. Den skulle t. ex. minska det alldeles för stora tidsgapet mellan barnens och föräldrarnas sommarledighet. Men om man har att välja mellan en femte semestervecka och sex timmars arbetsdag så är enligt min mening en förkortad arbetsdag att föredra både från barnens och föräldrarnas synpunkt. Valet kommer dock sannolikt inte att i praktiken stå mellan förlängd semester och kortare arbetstid utan dessa frågor kommer att lösas var för sig. En femte semestervecka är väsentligt mindre kostsam än sextimmars arbetsdag. Valet mellan sextimmars arbetsdag och fyradagars arbetsvecka är såvitt jag förstår, sett från barnens och barnföräldrarnas horisont, inte svårt. Sextimmars arbetsdag är klart att föredra.

Vad skulle sextimmars arbetsdag fem dagar i veckan innebära för barnfamiljerna? *Den fysiska, yttre och första förutsättningen för ett gott samspel, en samfostran, mellan barn och vuxna skulle vinnas.* Föräldrar-

na, de vuxna, skulle få mer tid att vara tillsammans med barnen. Det skulle bli tid för barnen. Om och hur denna tid kvalitativt utnyttjas är en annan och minst lika stor fråga. Här kommer ändrade attityder, barn- och föräldrakunskap m. m. in i bilden. Det handlar om problemen kring ett aktivt föräldraskap. (Det skall uppmärksammas att sextimmars arbetsdag inte på något sätt löser alla problem i relationen barn–föräldrars arbete. Den kan också i sämsta fall innebära ökat skiftarbete och ännu större stress i arbetet för föräldrarna.)

En betydelsefull vinst (bl. a. ekonomisk) med sextimmarsdagar torde bli att kvinnorna stimuleras att arbeta i än större omfattning än nu. Målet att alla skall ha samma rätt till arbete, kvinnor som män, har större chans att uppnås. Som framgår av det som tidigare skrivits har kvinnorna i dag i stor omfattning deltidsarbete med allt vad det innebär av skiftande, obekväma tider, osäkra anställningsformer m. m. Om sextimmars arbetsdag införs för alla skulle sannolikt mycket av detta tveeggade deltidsarbete för kvinnorna falla bort, till gagn för familjen. Jämställdheten mellan kvinnor och män skulle ökas vilket också skulle föra med sig vinster för barnen. Vuxna män skulle komma in oftare i barnens värld. Mannen skulle i högre grad delta i hemarbetet och därigenom vinna tid åt familjen för samvaro med barnen. Kortare arbetstid om dagen skulle föra med sig lika möjlighet för kvinna och man att delta i arbetslivet, familjelivet, fritiden, studier, facklig och politisk verksamhet m. m.

Barnen skulle inte som nu nödgas vara i förskolan alldeles för lång tid, slippa lämnas utan möjlighet att ha en fast vuxenkontakt efter skolan tills föräldrarna kommer hem från arbetet. Speciellt fördelaktigt skulle det vara för barn till ensamföräldrar som ju måste förvärvsarbeta och samtidigt klara av vården av barnen.

Pressen på fritidsinsatser för barnen i förskolan och skolan skulle minska därför att föräldrarna själva i större utsträckning kunde ta hand om sina barn. Detta innebär i sin tur att ekonomiska resurser kan frigöras för andra angelägna satsningar inom barnomsorgen.

Sextimmarsdagen kan komma att medföra krav på ökat skiftarbete från arbetsgivarnas sida. Det är en fara för bl. a. barnfamiljerna. Mer än tvåskiftad arbetsdag bör i princip inte godtas. Två sextimmarsskift kan accepteras där det är påkallat av omständigheterna. För de människor som inte har barn att ägna sin tid åt kommer fritiden att bli stor med sextimmars arbetsdag. Kraven på samhället (bl. a. stat och kommun) kommer att bli större när det gäller att skapa gemensamma resurser för kultur- och fritidsaktiviteter. Ökat fackligt och politiskt engagemang kan förväntas.

I skriften *"6 timmars arbetsdag"* sägs bl. a. att det måste göras något radikalt för att förändra barnens situation. Att ha barn och samtidigt förvärvsarbeta på heltid är i dag en *källa till konflikt* – som innebär fysisk och psykisk press för barn och föräldrar. Arbetslivet är nämligen genom sin utformning inte anpassat till barnens och föräldrarnas dubbla roller. Den främsta orsaken till detta är de långa dagliga arbetstiderna. Barn och föräldrar har svårt att känna att de får tillräckligt med tid för varandra. Den kollektiva omsorgen är ytterst viktig för barnen. Utbyggna-

den av den måste fortsätta – snabbare än i dag – tills dess behovet är täckt. Men tiden borta får inte bli för lång. Barn och föräldrar måste få träffas så att de känslomässiga och sociala relationer som utvecklats under det första året kan byggas på. Detta är grunden för barnens utveckling. Gruppsamvaron, som också är mycket viktig, kan annars riskera att bli en ersättning för och inte ett komplement till föräldraomsorgen. En förkortning av den dagliga arbetstiden är alltså mycket viktig – för barnens skull. Man kan t. o. m. säga att den är motiverad ur skyddssynpunkt. Samvaron med barn är också en tillgång i de vuxnas egen utveckling.

Omkring 2,01 miljoner barn i åldrarna 0–17 år i 1,14 miljoner barnfamiljer skulle dra nytta av en kortare arbetsdag. Det skulle lätta trycket på den vuxne under den tid då han/hon är ansvarig för barnen.

En arbetstidsförkortning till förslagsvis sextimmars arbetsdag (kanske fem timmar är ett mål i ett längre perspektiv) skulle skapa åtminstone praktiska grundförutsättningar i tidsavseende för att förbättra barns levnadsförhållanden när ensamföräldern eller båda föräldrarna arbetar. En arbetstidsförkortning har också med minskad förslitning i arbetet att göra. Och detta ger bättre föräldrar. För tiden då barnen är riktigt små bör det ges tillfälle för någon av föräldrarna att stanna hemma. Hur detta skall åstadkommas kommer sannolikt att prövas av *familjestödsutredningen,* som bl. a. har till uppgift att göra en första sammanställning och bedömning av föräldraförsäkringen som trädde i kraft den 1 januari 1974. Enligt direktiven bör möjligheterna undersökas att förlänga ersättningstiden på ett sådant sätt att försäkringen underlättar för förälder att förvärvsarbeta med reducerad arbetstid under en viss period efter det rätten till hel föräldrapenning upphört. Vid bedömningen av denna fråga bör förutom de tekniska och administrativa förutsättningarna, även prövas erfarenheterna och de pedagogiska förutsättningarna beträffande småbarnsgrupper i daghem.

Vidare bör prövas möjligheterna att få anställning med reducerad arbetstid av nämnda slag liksom återverkningarna av ett sådant system på småbarnsföräldrarnas ställning på arbetsmarknaden. Det sistnämnda är viktigt. Det gäller att inte göra bestämmelser som gör småbarnsföräldrar till mindre attraktiv arbetskraft.

Ett barninriktat samhälle?

Men arbetstidsförkortning är inte nog för att skapa bättre levnadsförhållanden för barn i Sverige. Det har också i hög grad med kunskap, attityder och opinioner kring barn att göra.

Har man i dagens samhälle klart för sig *att* det är viktigt att ta hand om sina barn och att det är viktigt *hur* man tar hand om sina barn. Vi måste börja se på barnen mera som små personer som en gång ska få ta över ansvaret för tillvaron. Solidaritet med framtidens ofödda generation bör ses som ett väsentligt mål för oss. Många hävdar att man också bör ta ansvar för andras barn. *Eva Moberg* har i artiklar i tidningen Vi under

1973 krävt en politik som konsekvent sätter barnets bästa i främsta rummet. Hon säger bl. a. att mot de minsta barnens intresse av större samhällsomsorg står framför allt två sega och starka intressen: föräldrarnas intresse av att behandla sina barn som de vill utan insyn och inblandning och arbetslivets hårda krav på effektivitet och slaveri under klockan. Pappornas – av samhället sanktionerade – försummelser mot barnen behöver påpekas om och om igen. Alla dessa fäder som utövar sina helgdagsarbeten ägnar all sin fritid åt extraknäck eller intressen trots att de har barn! Att de anser sig arbeta "för familjen" hjälper föga de barn som kanske hela livet får känna av de indirekta sviterna av faderns grundläggande svek. Vad det först och främst gäller är att männen blir mer beredda att ge av sig själva, av sin egen tid, sina egna nöjen och sin egen karriär, åt barnen. Moberg pekar också på behovet av *ett barnvänligare arbetsliv över huvud taget.* Hon säger sammanfattande att trots allmän välfärdsökning har barnens situation försämrats jämfört med förr. Barnen hänvisas ofta till en enda människa i en liten lägenhet under hela den avgörande förskoletiden, eller till 10–11-timmarsdagar på daghem, till stressad mamma och så gott som osynlig pappa. *I vilken omfattning småbarnens bästa kommer i kläm vid samhällets totala planering är ännu långt ifrån insett.*

Barnen har i hög grad fått lida, och lider ännu i dag av det förhållandet att barn har varit kvinnofrågor och därmed fått dela kvinnans låga status.

Kanske ser Eva Moberg för litet på de vinster som gjorts för barnen i välfärdsstaten (av journalistiska skäl?) men hon liksom andra har rätt i att ett mera barninriktat, barnvänligt samhälle behövs. *Produktionsvinsterna (bl. a. av att kvinnorna allt mer kommer ut på arbetsmarknaden) bör användas till att skapa ett sådant samhälle.*

I *"Uppväxtvillkor" har Rita Liljeström* gjort en sammanfattande jämförelse av vad rollspecialisering resp. rolldelning har för verkningar för en familj. Hon pekar på många risker med de olika familjerollerna. Hon ser riskerna som symtom på samhällets bristande anpassning till ett framväxande familjemönster. De ungas föräldraskap (med småbarnsåren) och inträdet på arbetsmarknaden (etableringsåren) sammanfaller tidsmässigt eller ligger varandra nära, under en relativt kort tidsfas. Under denna tid *överutnyttjas* dessa unga föräldrar. Kortare och flexibla arbetstider för småbarnsföräldrarna i kombination med utbyggnaden av barnstugor skulle avsevärt förändra grunden för rollfördelningen i familjerna. Den totala samhälleliga ramen av arbetsmarknad, stadsplanering, bostadsområden m. m. blev ursprungligen planerad och tänkt i termer av manliga huvudförsörjare och barnlösa kvinnor i arbetskraften. Yrkesrollerna har varit definierande uteslutande i termer av arbetsmarknadens intressen utan hänsyn tagen till hur de olika könsrollerna skall gå ihop för arbetskraften. Liljeström säger vidare att man har att vänta sig en övergångstid av rollosäkerhet, dubbla och kluvna lojaliteter, ovilja att acceptera de "förluster" en rollutjämning innebär. Många familjer känner redan i dag av osäkerhet och sprängs i sina mera obundna roller. Kvinnors in- och avhopp på arbetsmarknaden berövar familjer stabila vanor. Mödrar har även en tendens att överdriva och dramatisera sina rollbyten

mellan yrke och "mamma på heltid", så att de ökar belastningen av omställningen i hemmet, menar Liljeström.

Den framtida arbetsrollen

Arbetspsykologen Bertil Gardell har i en uppsats "Arbetsroll och övriga livsroller" tagit upp synpunkter på den framtida arbetsrollen. Han säger bl. a. att attitydförändringarna, dvs. auktoritetskrisen för klassiska institutioner, kanske kommer att betyda att arbetet mister sin dominerande betydelse för individernas anseende, självkänsla och livsförankring och att dess instrumentella, resursskapande funktion kommer att framträda klarare, även för grupper som har både intressanta och självständiga arbeten? Skillnaden mellan arbetare och tjänsteman kommer i detta avseende att minska.

Gardell menar att även i ledande befattningar i forsknings- och utvecklingsarbeten, i skolor och på sjukhus, kommer människorna i framtiden att mer betona arbetets instrumentella funktion *samtidigt* som man – tillsammans med nya grupper – ställer ökade krav på inflytande, intressantare arbeten, bättre arbetsmiljö etc. Den instrumentella funktionen kommer också att vidgas så, att man utöver lön och materiella förmåner kommer att bedöma de möjligheter arbetet ger att ägna *tid* åt barn, familj och fritid.

Gardell framhåller vidare att *samtidig* förändring av arbetet i humaniserande och demokratiserande riktning och en utveckling mot kortare och mer flexibel arbetstid är den nödvändiga utvecklingen i framtiden. Han efterlyser ett experiment inom arbetslivsforskningen där ett helhetsgrepp på relationen arbete–familj–fritid tas. Det förefaller nödvändigt att komplettera de kvalitativa förändringarna av arbetet med kortare arbetsdag och mer flexibla relationer mellan arbete och fritid. Härigenom borde förhoppningsvis föräldrar med barn i och under skolåldern också få mer tid att i utvilat tillstånd umgås med sina barn.

Gardells centrala slutsats är att *arbetslivets utveckling måste underordnas sociala krav och människornas livsmål.* Han ger fyra förslag som här kortfattat redovisas:

1. Öka individens valmöjligheter vid olika tidpunkter i livet vad gäller arbete eller utbildning, arbetstidens längd och förläggning, arbete eller familjearbete, arbetets lokalisering osv.
2. Ett mer humant och demokratiserat arbetsliv.
3. En avsevärd förkortning av arbetsdagen.
4. En diskussion om storleken och sammansättningen av arbetsorganisationerna (företag etc.). Få till stånd en geografisk spridning av de tekniska arbetsställena. Detta skulle innebära fördelar från lokaliseringssynpunkt, från restidssynpunkt, jämnare sysselsättning, underlätta sambandet mellan arbete och familjeansvar osv.

Ett arbetsliv som utvecklas i den riktning som Gardell skisserar skulle väsentligt förbättra barnens livsmiljö. Är det landet Utopia eller är det framtidens Sverige?

Den framtida sysselsättningen

I mars 1974 har en parlamentarisk utredning tillsatts för att utreda *den framtida sysselsättningen.* Utredningen består av 17 ledamöter, 16 män och *en kvinna.* Direktiven innebär ett mycket omfattande (för omfattande?) arbete över ett brett fält. Här tas bara upp det som är intressantast i detta sammanhang.

Man skall undersöka möjligheterna att få till stånd en minst lika snabb ökning av sysselsättningen som den vi hade under 1960-talet, då antalet förvärvsarbetande ökade med 300 000. Sysselsättningen inom industri och jordbruk väntas stagnera varför de nya arbetstillfällena till största delen måste komma inom den offentliga sektorn. Man kan räkna med en fortsatt förskjutning i vår ekonomi som innebär att en ökad mängd varor kan produceras med oförändrade eller minskade arbetsinsatser. En fortsatt rationalisering av varuproduktionen är trolig. Samtidigt kan man räkna med att efterfrågan på tjänster kommer att öka. Stora behov av framtida insatser gör sig gällande för barn, ungdom, pensionärer, handikappade, för de förvärvsarbetande i deras arbets-, fritids- och boendemiljö. Det gäller hälso- och sjukvård, utbildning (i första hand för vuxna), barnomsorg, social hemhjälp, åldringsvård, fritidsverksamhet, miljövård, allmän samhällsservice, kommunikationer m. m.

En viktig del i direktiven anser jag det vara när det sägs att "det bör ankomma på de sakkunniga att ge en översiktlig bedömning av behovet av åtgärder för att *förändra arbetslivet efter människornas krav".* Kommer här Bertil Gardells centrala slutsats om arbetsrollen att beaktas: nämligen att arbetslivets utveckling måste underordnas sociala krav och människornas livsmål? *Kommer här barnens berättigade krav på arbetslivets utformning att behandlas? Barnstugeutredningen* tog i "Förskolan" upp problemet om "Arbete på barnens villkor – vad kan och bör samhälle och arbetsliv göra för föräldrar och barn?" Man säger där bl. a. följande:

"Mot bakgrund av den press som oregelbundna arbetstider, skiftarbete och nattarbete övar på människor fysiskt och psykiskt – särskilt på de labila eller neurotiska föräldrarna – vill utredningen starkt ifrågasätta om inte samhälle och arbetsgivare – offentliga och privata – på allvar måste börja räkna med människors föräldraroll och med barnen. Alltför många föräldrar tvingas till det yttersta pussla med tider för sina barn och sina lediga stunder efter arbetets mönster.

Barnens situation och föräldrarnas borde bli en tungt vägande faktor vid avtal och diskussioner om arbetstider och deras förläggning. Denna fråga hör hemma i den diskussion som för närvarande förs om arbetsmiljön och möjligheterna att påverka dess utformning. Arbetsmiljön kan inte betraktas som något fristående från ett socialt liv som föräldraskap innebär. Att förutsätta att förskolebarn skall anpassas till att leva efter föräldrarnas arbetstider, vilket bl. a. innebär att föräldrar och barn får alltför ringa tid för samvaro med varandra, förefaller mer än vanskligt på såväl kort som lång sikt. I denna fråga måste enligt utredningens mening en bred opinion väckas. Det är här inte fråga om privilegier för föräldrar, utan om barns rättigheter till sina föräldrar – om vad som är nödvändigt för barnens skull.

Barnstugeutredningen betonar således att arbetsmarknadens parter bör ta upp frågan om familjerollen och arbetstidens förläggning i sina förhandlingar.

Sett i det långa perspektivet måste samhälle och arbetsliv skapa bättre förutsättningar för barnfamiljerna att fungera. Ytterst är det en fråga om hur långt samhälle och arbetsliv är berett att solidarisera sig med barnen och deras rättigheter. En prioritering av småbarnsföräldrars behov av bättre arbetstider bör eftersträvas. Detsamma gäller för äldre eller svagpresterande människor över huvud."

I senaste centrala löneförhandlingar mellan LO–SAF togs såvitt jag kunnat utröna, inte några frågor om familjerollen och t. ex. arbetstidernas förläggning upp.

Sammanfattande synpunkter

Den största vinsten med den här bakgrundsrapporten är väl att uppmärksamheten riktas mot att barns liv och föräldrars arbete har ett samband. Det måste ses som en framgång att frågan över huvud taget kommit att tas upp. (Har det egentligen gjorts förut? Delproblem har behandlats, men helheten?)

En uppenbar erfarenhet som jag gjort av den skyndsamma genomgången av problem och fakta kring barn och föräldrars arbete är nämligen att vi har ringa kunskap i Sverige (och i andra länder?) om vilka effekterna blir för barnen av föräldrarnas arbete i olika avseenden.

I *"Fackföreningsrörelsen och familjepolitiken"* (LO 1969) säger man, vilket styrker mig i min uppfattning: "All forskning som gäller barn bygger i alltför stor utsträckning på utländska resultat – och där företrädesvis anglosaxiska. Resultat från östeuropeisk forskning är praktiskt taget okänd här. Men framför allt saknas en bred forskning inom landet av barnens behov. En sådan har en avgörande betydelse när det gäller att påverka uppfostran, utforma innehållet i barntillsynen och förskolan." Man kunde tillägga att den borde också ha en avgörande betydelse när det gäller att påverka sättet att utforma arbetslivet.

Det undersökningsmaterial som finns kring barn och föräldrars arbete pekar entydigt på att barnen i dagens Sverige kommer i kläm. Tid och ork saknas för dem. Kanske också det riktiga intresset? Men det finns tecken som tyder på en eventuell omsvängning. Man börjar nu inse att man gått för hårt fram med produktion och konsumtion. Detta innebär vinster för de "icke-produktiva" bl. a. barnen.

Hur kommer då *framtiden* att se ut när det gäller förhållandet barn och föräldrars arbete? Några tendenser, gjorda på grundval av nutida målsättningar och troliga utvecklingslinjer kommer här djärvt att presenteras. Förestående sekelskifte kan vara en lämplig tidpunkt. *Den framtida bilden görs mycket positiv, något av ett önskesamhälle.* Men om de goda tendenserna i dag får överhand kanske bilden kommer att bli så här ljus. *Vi får den framtid vi förtjänar.* Att skapa ett gott samhälle för barnen kräver emellertid mycken politisk insikt och stort mod. Att göra samhället lämpligt för barnen är svårt. Det är stora förändringar som

behövs inom bl. a. arbetslivet. Främst gäller detta arbetstiderna och arbetsmiljön. Arbetet är viktigt för människan men får inte övervärderas. Livskvalitén måste ges förtur före penningen. "Produktionen är till för människan."

Både barnen och föräldrarna kommer sannolikt att ha det bättre år 2000. För föräldrarna kommer arbetslivets villkor att ha förbättrats i flera avseenden. Arbetslivet kommer att förändras efter människornas krav. Arbetsmiljön blir bättre på grund av bl. a. den uppmärksamhet som riktats mot de många missförhållandena. Arbetstiderna förkortas väsentligt och är mer flexibla ut över året och sedermera även i ett livsperspektiv. Inflytandet på egna arbetets villkor ökar genom företagsdemokrati m. m. Båda föräldrarna arbetar i mycket stor utsträckning och det innebär goda ekonomiska resurser för barnfamiljerna. Där de inte räcker till kommer social- och familjepolitiska insatser att göras. Under de produktiva åren för barnfamiljerna då både barnen och arbetet kräver mycket kommer i första hand en avlastning att ske och olika former av stöd att ges. Reformer i arbetslivet kommer att göras med hänsyn till barnen och familjen. Jämställdhet mellan män och kvinnor inom arbetslivet börjar så smått att kunna förutses. Tjänstesektorn kommer att öka, speciellt på omsorgssidan. Gränserna mellan arbetare och tjänstemän kommer att fortsätta att suddas ut.

Sysselsättningsminskningen i varuproduktionen kommer att fortgå men en ökad mängd varor kommer ändå att produceras genom rationalisering.

Risker med utformningen av det framtida arbetslivet finns självfallet. Arbetstiderna kanske även fortsättningsvis kommer att vara dåligt anpassade till människans rytm och samhällets tider i övrigt. En ökande andel skiftarbetande och ett större antal människor i serviceyrken medför ökad spridning av arbetstiden om ej något görs åt detta. Arbetstidsförkortningar kan också komma att innebära att en fortsatt icke önskvärd spridning av arbetstiderna blir följden. Den kortare arbetstiden får inte innebära mer kompakt arbetstid vilket är en fara för hälsan och en utslagningsfaktor för många människor. Bilsamhället kanske får fortsätta att breda ut sig på bekostnad av den kollektiva trafiken. Barnfamiljerna har, som visats tidigare, mycket att tjäna på en utbyggd kollektivtrafik vid bl. a. resorna till arbetet. Arbetena kanske fortsätter att ligga långt från bostäderna. Viss risk finns också för att arbetena på längre sikt inte räcker till på grund av industrisektorns minskning samt den fortgående automatiseringen och maskinutnyttjandet.

Det är troligt att *inställningen till arbetet* kommer att förändras. Familjen och fritiden kommer att få ökad betydelse för arbetstagaren på bekostnad av arbetet. Fritidens innehåll blir dock olika. Arbetsvillkor och fritidsbehov har ett klart samband. Enformiga arbeten ger ofta också enformig fritid. Och tvärtom. Familj och arbetsliv kommer samtidigt närmare varandra genom att familjens betydelse ökar. Krav på större inflytande över och ansvar för arbetet samt intressantare arbeten kommer att ställas. Utöver lön och materiella förmåner kommer arbetets möjligheter att ge tid att ägna åt barn, familj och fritid att bedömas av

arbetstagaren t. ex. när nytt arbete söks.

Barnen kommer att vinna på här skisserad utveckling av arbetets villkor. Det kommer att finnas tid för barnen och det kommer att bli en tid för barnen. Föräldrarna arbetar oftast båda men kommer ändå mestadels att ha rimlig tid för barnen och intresse för dem. Fadern kommer inte längre att vilja krypa bakom inställningen att han arbetar "för familjen" när han arbetar över på kvällarna eller på helgerna. En ökad jämvikt mellan familj, arbete och övriga livsaktiviteter kommer att råda. Alla tjänar på denna balans. Mannen är inte längre lika bunden av sitt arbete, bl. a. på grund av att kvinnan i än högre grad tar del av försörjningsbördan. Han kan på ett naturligt sätt, utan att samhället anser honom som sämre kraft på arbetsmarknaden, ägna stor tid åt barn och hem. Det kommer att vara personligt utvecklande för honom att kunna, utan känla av onormalhet, vara mycket tillsammans med sina barn. Kvinnan får vidgad syn på hem, samhälle och sin situation. Alla i familjen hjälps åt med hemarbetet. Föräldrarna kommer genom organiserad utbildning att ha bättre kunskap om barn. De kommer att, i motsats till i dag, båda kunna och vilja medverka aktivt i t. ex. förskolans och skolans arbete. Barnomsorgen utanför hemmet kommer äntligen att vara någorlunda utbyggd för att motsvara de ökade krav på samhället som förhållandet att båda föräldrarna förvärvsarbetar ställer. Även för skiftarbetande föräldrar kommer möjligheter att finnas. Förskolan är i stort utbyggd och skolan i bra samarbete med andra klarar skolbarnens fritid. Barns somrar blir mer stimulerande genom sommargårdar etc. Den tredje generationen blir åter en aktiv part i barnens liv. Samhället blir överhuvudtaget mer barninriktat bl. a. på grund av influenser från Kina, Sovjet och Israel.

Barn kommer att betyda mer och få större eget inflytande på sitt liv. Barnens förmåga underskattas inte som i dagens samhälle. Man kommer kanske att ta ansvar även för andras barn inte bara sina egna. Även de som inte har barn kommer kanske att känna ansvar för barnen i samhället.

Helhetssynen på barnen och insikten om värdet att satsa på dem innebär att normer för barns behov kommer att tillämpas i planering, i långtidsutredningar och i sysselsättningsutredningar. En speciell enhet i central position i samhället kommer att ha som enda uppgift att ta tillvara barns intressen (jämför nuvarande delegationen för jämställdhet mellan kvinnor och män).

2000-talet har en sannolik möjlighet att bli det barnets århundrade som Ellen Key år 1900 önskade att 1900-talet skulle bli. Låt oss hoppas och arbeta för detta. *Förbättringen av barnens levnadsvillkor sker inte minst genom att arbetsvillkoren för föräldrarna reformeras.* Vinsterna av den ökande varuproduktionen och de ökande allmänna inkomsterna som bl. a. är en följd av att kvinnor förvärvsarbetar i större omfattning borde kunna tas ut till denna förbättring av barnens villkor. *Finns det något lämpligare och mer långsiktigt förståndigt sätt att använda produktionsvinsterna*?

När en 11-årig flicka tillfrågades av tidningen Kamratposten 1974 om

hur en bra förälder skall vara svarade hon: "Dom ska göra saker tillsammans med en. Och så ska man kunna prata med dom. Och så ska dom ha tid." *Tid, ork och möjlighet får föräldrarna när deras arbetsliv förändras!* Inte förr! Har vi förmåga och vilja att förverkliga detta?

Litteratur

Arbetskraftens struktur och dimensioner. Bilaga 3 till KSA-utredningens betänkande, SOU 1971: 43.

Arbetskraftsundersökningarna 1973, AKU, årsmedelvärden. Statistiska centralbyrån, Statistiska meddelanden, Am 1974: 8, februari 1974, jämte råtabeller 1973.

Arbetsroll och övriga livsroller. Uppsats i "Samhällsförändringar och brottslighet." Tiden/Folksam 1974.

Arbetstidens förläggning. Kartläggning och analys av forskningsbehov. Arbetarskyddsfonden, rapport 1973: 1. Stockholm 1973.

Att bryta det sociala arvet: Gustav Jonsson, Tiden, Stockholm 1973.

Barns fritid, fritidsverksamhet för 7–12-åringar, SOU 1974: 42. Betänkande av 1968 års barnstugeutredning. Stockholm 1974.

Barn- och ungdomsarbete i svensk industri 1860–1970: Lars Ohlsson, stencil. Historiska institutionen, Lund 1974.

Bilagor till KSA-utredningens betänkande. SOU 1971: 44. Stockholm 1971.

Den framtida sysselsättningen. Direktiv till parlamentarisk utredning, arbetsmarknadsdepartementets broschyr. Allmänna förlaget 1974.

Den ofärdiga välfärden: Gunnar och Maj-Britt Inghe. Stockholm 1971, 2: a upplagan.

Den omänskliga faktorn, en bok om skadlig stress: Bernt Bernholm, Aldus, Stockholm 1971.

Den svenska historien, del 8–10. Bonniers 1968.

Det sociala arvet: Gustav Jonsson. Tiden, Stockholm 1973, 5: e upplagan

Drag i hushållens levnadsvillkor, bilagedel I: Solveig Mårtensson. Ortsbundna levnadsvillkor SOU 1974: 2, Stockholm 1974.

En pedagogisk analys av uppfostran, doktorsavhandling: Eva-Mari Köhler, Lund 1973.

Fackföreningsrörelsen och familjepolitiken, Prisma 1969.

Familjestöd, SOU 1972: 34. Betänkande av familjepolitiska kommittén, Stockholm 1972.

Familj och samhälle. Rapport från TCO: s familjepolitiska grupp, Prisma 1970.

Familj–yrkesverksamhet. Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar, 1969: 391.

Folk- och bostadsräkningen 1970, del. 5. Förvärvsarbetande befolkning efter näringsgren m. m. Del 7, förvärvsarbetande befolkning efter yrke m. m., Statistiska centralbyrån, Stockholm 1973.

Fritid och rekreation: Agneta Lundahl. Utkast till kapitel 11 i betänkande om svenska folkets levnadsförhållanden. Allmänna förlaget, Stockholm 1971.

Four-year-olds in a new suburb: The need of medical and social care – manus, 1973: Lagerkvist, B. Lauritzen, S., Olin, P., och Tengvald, K.

Statens offentliga utredningar 1975

Kronologisk förteckning

1. Demokrati på arbetsplatsen. A.
2. Psalmer och visor. Del 1: 1. U.
3. Psalmer och visor. Del 1: 2. U.
4. Psalmer och visor. Del 1: 3. U.
5. Bättre bosättning för flera. S.
6. Huvudmannaskapet för specialskolan och särskolan. U.
7. Framtida studerandehälsovård. U.
8. Utlandssvenskarnas rösträtt. Ju.
9. Individen och skolan. U.
10. Rörlig pensionsålder. S.
11. Svensk press. Tidningar i samverkan. Fi.
12. Totalfinansiering. B.
13. Vägtrafikolyckor och sjukvårdskostnader. S.
14. Konstnärerna i samhället. U.
15. Kommunal rösträtt för invandrare. Kn.
16. Kriminalvårdens nämnder. Ju.
17. Markanvändning och byggande. Remissammanställning utgiven av bostadsdepartementet. B.
18. Förtroendevalda och partier i kommuner och landsting. Kn.
19. Konsumentskydd på låsområdet. H. (Utkommer hösten 1975)
20. Särskilda regler för handläggning av anmälan mot polisman. Ju.
21. Pensionsförsäkring. Fi.
22. Lag om allmänna handlingar. Ju.
23. JO-ämbetet. Uppgifter och organisation. R.
24. Tre sociologiska rapporter. Ju.
25. À jour. Om journalistutbildning. U.
26. Forskningsråd. U.
27. Politisk propaganda på arbetsplatser. A.
28. Program för ljud och bild i utbildningen. U.
29. Medborgerliga fri- och rättigheter i vissa länder. Ju.
30. Barnens livsmiljö. S. (Utkommer hösten 1975)
31. Samhället och barns utveckling. Barnmiljöutredningens rapport 1. S. (Utkommer hösten 1975)
32. Barns hälsa. Barnmiljöutredningens rapport 2. S. (Utkommer hösten 1975)
33. Barns uppfostran och utveckling. Barnmiljöutredningens rapport 3. S. (Utkommer hösten 1975)
34. Förskolan, skolan och fritiden. Barnmiljöutredningens rapport 4. S. (Utkommer hösten 1975)
35. Barnfamiljernas ekonomi. Barnmiljöutredningens rapport 5. S. (Utkommer hösten 1975)
36. Barnen och den fysiska miljön. Barnmiljöutredningens rapport 6. S. (Utkommer hösten 1975)
37. Barn och föräldrars arbete. Barnmiljöutredningens rapport 7. S. (Utkommer hösten 1975)

KUNGL. BIBL.
9 DEC 1975
STOCKHOLM

Statens offentliga utredningar 1975

Systematisk förteckning

Riksdagen

JO-ämbetet. Uppgifter och organisation. [23]

Justitiedepartementet

Utlandssvenskarnas rösträtt. [8]
Kriminalvårdens nämnder. [16]
Särskilda regler för handläggning av anmälan mot polisman. [20]
Lag om allmänna handlingar. [22]
Tre sociologiska rapporter. [24]
Medborgerliga fri- och rättigheter i vissa länder. [29]

Socialdepartementet

Bättre bosättning för flera. [5]
Rörlig pensionsålder. [10]
Vägtrafikolyckor och sjukvårdskostnader. [13]
Barnmiljöutredningen. 1. Barnens livsmiljö. [30] (Utkommer hösten 1975) 2. Samhället och barns utveckling. Barnmiljöutredningens rapport 1. [31] (Utkommer hösten 1975) 3. Barns hälsa. Barnmiljöutredningens rapport 2. [32] (Utkommer hösten 1975) 4. Barns uppfostran och utveckling. Barnmiljöutredningens rapport 3. [33] (Utkommer hösten 1975) 5. Förskolan, skolan och fritiden. Barnmiljöutredningens rapport 4. [34] (Utkommer hösten 1975) 6. Barnfamiljernas ekonomi. Barnmiljöutredningens rapport 5. [35] (Utkommer hösten 1975) 7. Barnen och den fysiska miljön. Barnmiljöutredningens rapport 6. [36] (Utkommer hösten 1975) 8. Barn och föräldrars arbete. Barnmiljöutredningens rapport 7. [37] (Utkommer hösten 1975)

Finansdepartementet

Svensk press. Tidningar i samverkan. [11]
Pensionsförsäkring. [21]

Utbildningsdepartementet

1969 års psalmkommitté. 1. Psalmer och visor. Del 1:1. [2] 2. Psalmer och visor. Del 1:2. [3] 3. Psalmer och visor. Del 1:3. [4]
Utredningen om skolan, staten och kommunerna. 1. Huvudmannaskapet för specialskolan och särskolan. [6] 2. Individen och skolan. [9]
Framtida studerandehälsovård. [7]
Konstnärerna i samhället. [14]
À jour. Om journalistutbildning. [25]
Forskningsråd. [26]
Program för ljud och bild i utbildningen. [28]

Handelsdepartementet

Konsumentskydd på låsområdet. [19] (Utkommer hösten 1975)

Arbetsmarknadsdepartementet

Demokrati på arbetsplatsen. [1]
Politisk propaganda på arbetsplatser. [27]

Bostadsdepartementet

Totalfinansiering. [12]
Markanvändning och byggande. Remissammanställning utgiven av bostadsdepartementet. [17]

Kommundepartementet

Kommunal rösträtt för invandrare. [15]
Förtroendevalda och partier i kommuner och landsting. [18]

Anm. Siffrorna inom klammer betecknar utredningarnas nummer i den kronologiska förteckningen

LiberFörlag
Allmänna Förlaget

KUNGL. BIBL.
9 DEC 1975
STOCKHOLM

ISBN 91-38-02247-8